УДК 140.8:21
№ державної реєстрації 0121U111120
Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13, тел: 239-31-25

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
професор _____Ганна ТОЛСТАНОВА
«__» _____ 2021 р.

ЗВІТ
про науково-дослідну роботу
за договором від «29» жовтня 2020 р. № 98/01.2020 та
«29» квітня 2021 р. № 45/01/0233
РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА В УКРАЇНІ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ
грантова підтримка Національного фонду досліджень України у межах конкурсу
«Наука для безпеки людини та суспільства»
(заключний)

Науковий керівник НДР
завідувач кафедри релігієзнавства,
д.філос.н., професор _____Євген ХАРЬКОВЩЕНКО

2021

Результати роботи розглянуто Науково-технічною радою Київського
національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 10 від 09. 12. 2021 р.

2

СПИСОК АВТОРІВ

Науковий керівник НДР завідувач кафедри релігієзнавства, д.філос. н., проф.	Євген ХАРЬКОВЩЕНКО (реферат, вступ, розд.1, підрозд. 1.2 розд. 2, висновки)
Ст. наук. спів., д.філос.н., проф.	Сергій РУДЕНКО (вступ, розд. 1, підрозд.1.1, висновки)
Ст. наук. спів., д.філос.н., проф.	Олена ПРЕДКО (вступ, реферат, розд. 2, підрозд. 2.1, висновки)
Науковий співробітник, к.філос.н.	Віталій ТУРЕНКО (розд. 1, підрозд. 1.1, 1.2, висновки)
Провідний фахівець	Катерина КОЗАР (розд. 2, підрозд. 2.1, висновки)
Провідний фахівець	Марія НЕСТЕРОВА (розд. 2, підрозд. 2.2, висновки)
Провідний фахівець	Богдана НОСЕНОК (реферат, розд. 2, підрозд. 2.1, висновки)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 98 с., 2 розд., 4 підр., 3 рис., 2 дод., 138 джерел.

ЕКСПЕРТНО-АНАЛІТИЧНИЙ МОНІТОРИНГ ЕФЕКТИВНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19. ПІДГОТОВКА КОНЦЕПЦІЇ «РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА В УКРАЇНІ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ».

Об'єкт дослідження – релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії.

Предмет дослідження – особливості релігійної безпеки в єдності як структурних її складових, так і функціональних характеристик.

Методи дослідження – порівняльний та міждисциплінарний підходи, структурно-функціональний, системний та контентний аналізи, застосування принципів історизму, толерантності та позаконфесійності.

Новизна в дослідженні релігійної безпеки полягає, з одного боку, як стану стабільного функціонування і самобутнього розвитку міжконфесійних та державно-конфесійних відносин із точки зору їх кількісних (соціологічне дослідження (експертне опитування), що спрямоване на вивчення і аналіз соціально-статистичних явищ і процесів) та якісних характеристик (стратегія врахування людиномірних установок), а з іншого – як взаємопов'язаної багаторівневої системи відносин (особистісний, конфесійний, державний рівень) в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз пандемічного характеру та виявлення її евристичних можливостей.

Під час роботи над проєктом були досліджені історичні конотації релігійної безпеки, ретельно опрацьовано і проаналізовано правові документи щодо коронавірусної пандемії в Україні, низку заходів, які запроваджували органи державної влади, та реакцію на них релігійних ієрархів, релігійних організацій, Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій, осмислено нові обрядово-культові практики в умовах карантинних обмежень та систему протиепідеміологічних заходів. Учасниками проєктної групи були підготовлена Концепція релігійної безпеки в Україні в умовах коронавірусної пандемії та

рекомендації в органи державної влади щодо забезпечення релігійної безпеки як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Учасники проєкту провели міжнародну конференцію та круглий стіл, які були присвячені проблемам безпеки в сучасному православ'ї. Результати досліджень були опубліковані в монографії, в розділах до іноземної і вітчизняної монографій, в 9 статтях та 3 тезах, 2 статтях (подано до друку), виступах у ЗМІ, на всеукраїнських та міжнародних конференціях. Проєкт потребує подальшого дослідження в контексті створення комплексної Концепції релігійної безпеки в Україні в умовах коронавірусної пандемії, в розробку якої були б залучені як органи державної влади, експерти релігієзнавці, політологи, правники, психологи, так і представники релігійних організацій.

ABSTRACT

Research report: 98 pp., 2 chapters, 4 subp., 3 figs., 2 appendices, 138 sources.

EXPERT ANALYTICAL MONITORING OF THE EFFECTIVENESS OF INTERACTION BETWEEN PUBLIC AUTHORITIES AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN CONDITIONS OF THE COVID-19 PANDEMIC. PREPARATION OF THE CONCEPT OF "RELIGIOUS SECURITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC"

The object of research is religious security in Ukraine in the conditions of a coronavirus pandemic.

The subject of research is the features of religious security in the unity of both its structural components and functional characteristics.

Research methods - comparative and interdisciplinary approaches, structural-functional, system and content analysis, application of the principles of historicism, tolerance and non-confessionalism.

The originality of the study of religious security is, on the one hand, the state of stable functioning and independent development of interfaith and state-confessional relations in terms of their quantitative (sociological research (expert survey) aimed at studying and analyzing socio-statistical phenomena and processes) and qualitative characteristics (strategy of taking into account human attitudes), and on the other - as an interconnected multilevel system of relations (personal, religious, state level) in the face of internal and external threats of a pandemic nature. and determine its heuristic capabilities.

During the project, historical connotations of religious security were studied, legal documents on the coronavirus pandemic in Ukraine, a number of measures implemented by public authorities, and the reaction of religious hierarchs, religious organizations, the All-Ukrainian Council of Churches and religious organizations, were carefully studied and analyzed. New ritual and cult practices in the conditions of quarantine restrictions and a system of anti-epidemiological measures are comprehended. The participants of the

project group prepared the Concept of Religious Security in Ukraine in the Coronavirus Pandemic and recommendations to public authorities on ensuring religious security at both the national and regional levels. The project participants held an international conference and a round table on security issues in modern Orthodoxy.

The results of the research were published in monographs, in sections to foreign and domestic monographs, in 9 articles and 3 thesis, 2 articles (submitted for publication), speeches in the media, at national and international conferences. The project needs further research in the context of creating a comprehensive Concept of Religious Security in Ukraine in the context of the coronavirus pandemic, which would involve public authorities, religious experts, political scientists, lawyers, psychologists and religious organizations.

ЗМІСТ

Вступ……..... 8
РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ ТА СМИСЛОВІ КОНОТАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ…….....10
1.1. Формування ідеї «безпека»: особливості міфо-релігійних уявлень та їх сучасні конотації…….....10
1.2. Релігійні епідемії: релігієзнавчі аспекти безпеки…….…….…22

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ СМИСЛОВІ КОНТЕКСТИ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ…….……...36
2.1. Державно-конфесійні відносини в Україні під час COVID-19……..…..36
2.2. Держава і релігійні організації:пріоритетні напрями релігійної безпеки та «зони» занепокоєння……..…46
Висновки……....59
Перелік джерел посилання……..…..63
Додатки……...80

ВСТУП

На сьогоднішній день людина своїм існуванням більше створила проблем, аніж вирішила. Це зумовлено суперечливою сутністю соціальної та особистісної буттєвості людини, оскільки вона являє собою любов і ненависть, добро і зло, заздрість і доброзичливість. Ця роздвоєність і складає тло психологічно офарбованого екзистенційного протиріччя душі сучасної людини, в глибинних пластах якої можна віднайти і творчі, і деструктивні тенденції. Сьогодні, коли особливо актуалізуються сучасні смисли традиційних релігієзнавчих понять, по-новому звучать ідеї, що були висловлені мислителями в попередні епохи, очевиднішими стають попередження про неминучу втрату потягу до життя цілих поколінь, про онтологічну безпеку людини. В результаті дії багатьох факторів (глобальні зміни клімату, виснаження водних і земних ресурсів, зростання бідності і ймовірності масового голоду, загострення міжетнічних та міжрелігійний конфліктів, політичне протистояння різних держав тощо) буттєвіть особи, спільноти, людства опиняється під загрозою. Одним із таких чинників, який ставить проблему виживання людини і механізму збереження людства як виду, виступає безпека, її різноманітні прояви.

Пандемія коронавірусу, яка охопили весь світ в кінці 2019 року і триває дотепер, залишається загрозою для населення багатьох держав, у тому числі для України, докорінно впливаючи і на суспільне і на особисте життя кожної людини. Щодо суспільної складової, то наслідки пандемії вплинули на різні сфери суспільства, включаючи релігійні організації, систему державно-конфесійних відносин. Державні органи влади України вимушені були розробити нову політику щодо релігійних установ, аби запобігти масовим захворюванням серед населення та великої кількості смертей.

Коронавірусна пандемія, «похитнувши» сьогоднішню цивілізацію та змінивши міждержавні та міжособистісні стосунки, ввела безпрецедентні обмежувальні заходи та, обмеживши конституційне право людини на свободу віросповідання та пересування, переформатувала її життєдіяльність у інформаційний та віртуальний простір, актуалізувала традиційно трагічний

дискурс кризової доби. Безперечно, ці зміни, відображаючись на релігійній безпеці, виявились каталізатором цілої низки проблем, які притаманні сучасному релігійному простору. Як результат – доволі поліваріативна реакція конфесій на відповідні заборони під час коронавірусної пандемії в обрядно-культовій практиці – від розуміння та сприяння органам влади до вияву непокори і свідомого порушення карантинного режиму.

У свою чергу, релігійні організації опинилися в ситуації дилеми – або повністю підкоритися владі та припинити функціонування своїх культових споруд, або частково обмежити доступ своїх віруючих до богослужінь таким чином, щоб проти них не застосували санкції та водночас захистити населення від великої кількості захворювань, зберегти життя та здоров'я вірян. На цій основі релігійна безпека зазнає певного переформатування, формується її своєрідний алгоритм, чинниками якого є, з одного боку, світоглядно-ціннісна криза, яка найбільш виражена в обрядово-культових практиках, а з іншого –деякі релігійні ієрархи вдаються до «підживлення» есхатологічних ідей, нових форм релігійності, які культивуються як альтернативна державно-конфесійна та міжконфесійна модель усталеним традиціям.

Причому, досвід протидії нинішньому спалаху коронавірусної інфекції показав, що, власне, жодна із країн – фактично не була готовою до належного реагування на пандемію, до можливих ризиків у сфері релігійної безпеки. Особистість, отримавши досвід жити в непередбачуваній і небезпечній життєвій ситуації, опинилась у доволі складному комунікативному полі, так як інша людина почала сприйматися як певна загроза. Коронокриза поставила ряд питань перед людиною: «Як зберегти життя, убезпечити себе, своїх рідних від загроз COVID-19? Який є досвід захисту себе? Які проблеми виникають у просторі «безпека, релігія, церква»?

Враховуючи міжнародний досвід, назріла нагальна необхідність дослідження виникнення ідеї «безпека», проявів релігійної безпеки, як складової різних епідемій та пандемій, та дослідити досвід їх апробації в істричній генезі та сьогоденних глобальних та вітчизняних викликах.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ ТА СМИСЛОВІ КОНОТАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Формування ідеї «безпека»: особливості міфо-релігійних уявлень та їх сучасні конотації

Коронавірусна пандемія глобально змінила світ, переформатувала всі сфери життя сучасного світу, надала нових смислових відтінків феномену «безпека», змістивши акценти в простір збереження людства, його екзистенційної та особистісної буттєвості. Спалах інфекційної хвороби COVID-19 засвідчив, наскільки вразлива сучасна технологічна цивілізація. Буквально через кілька тижнів після оголошення Всесвітньою організацією охорони здоров'я пандемії сучасна цивілізація повною мірою відчула не лише крихкість нинішніх соціальних конструкцій, але й переконалася, що пандемічні загрози під сумнів поставили авторитет релігії та релігійних діячів. Власне, «пандемія повністю переформатувала діяльність релігійних організацій, уможливила створення нових форм комунікативних практик»[126, p. 381].

Причому, досвід протидії нинішньому спалаху коронавірусної інфекції показав, що, власне, жодна із країн – фактично не була готовою до належного реагування на пандемію, до можливих ризиків у сфері релігійної безпеки. Особистість, отримавши досвід жити в непередбачуваній і небезпечній життєвій ситуації, опинилась у доволі складному комунікативному полі, так як інша людина почала сприйматися як певна загроза. Коронокриза поставила ряд питань перед людиною: «Як людина тисячі років тому намагалася зберегти себе, свою цілісність? Які захисні бар’єри вона створювала від убезпечення себе, свого роду?»

Зародження знань про безпеку можна відстежити в міфології, релігії, філософії, в історії розвитку науки загалом. Зазвичай способом розуміння безпеки спершу виступав міф, який концентрував первинні уявлення про безпеку і одночасно був механізмом її забезпечення. У міфі людина мала справу з живими істотами, від яких залежало її існування, а вивчення безпеки відбувалось у формі їх «пізнання».

Безперечно, у межах первісного стародавнього світу, як його складова та невід'ємна частина, формувалися й розвивались міфо-релігійні уявлення. Усі вони своєю початковою базою мали первісні релігійні вірування народів, які їх створювали, широко запозичували один в одного віроповчальний та культовий багаж і передавали його своїм наступникам – деякі з них зовсім зійшли з історичної сцени, інші існують та мають певне значення і дотепер.

Отже, світосприйняття первісних народів багато в чому пов’язано з міфологією. Найдавніші цивілізації, овіяні міфологічними розповідями, успадковували від первісних культур характерні для останніх міфологічні моделі мислення, мовлення і дії набагато більш безпосередньо, ніж більш пізні цивілізації. У найбільш короткому, але повному вигляді класифікація первісних міфів представлена у американського дослідника первісної релігії і міфології С. Хука. Він виділяє наступні типи міфів:

1) обрядовий міф – ймовірно, найбільш стародавня форма міфу, яка витоково пов’язана із словесним супроводом ритуалу і покликана пояснити непосвяченим основні моменти дійства;

2) культовий міф. Він є різновидом міфу обрядового, але пов'язаний з більш розвиненою формою релігійного мислення, при якому розповідь міфу не супроводжується ритуалом, а служить способом пробудження релігійних почуттів в момент святкування будь-якої події, що має сакральне значення. Культовий міф зберігає історію племені або державного утворення, прив'язуючи її до певної релігії або культу окремого божества;

3) етіологічний міф (міф походження) – порівняно пізній варіант міфу, який функціонально розвивається у суспільстві, в якому вже втратився безпосередній зв'язок з ритуальними практиками; проте він намагається виправдати існування ритуалу за допомогою псевдоісторичного або релігійного пояснення. Наприклад, єгипетський міф про Осіріса і Ізіду, що вступають в шлюб, незважаючи на існуючий між ними кровноспоріднений зв'язок, є спробою виправдати існування старовинного звичаю, згідно з яким єгипетські фараони брали за дружин своїх сестер;

4) есхатологічний міф (міф про кінець світу). Зародження цього типу міфів звичайно пов'язується з іудаїзмом, хоча ідеї про кінець світу містяться вже в вавилонських міфах. Якщо в примітивному суспільстві панує циклічне уявлення про протікання часу (це пов'язано з тісною залежністю первісної людини від природи, що підкоряється циклічній зміні пір року), то есхатологічний міф служить проявом вже дещо іншого ставлення до часу – лінійного. Саме цей міф ліг в основу іудаїзму, а згодом і християнства;

5) міф престижу. Зазвичай він слугує для примітивних суспільств способом підкреслення переваг свого роду, племені або міста над іншими шляхом приписування божественного втручання в народження героя або створення держави. Так, жителі Афін завжди з гордістю підкреслювали, що їх місто носить свою назву на честь богині Афіни, що була його засновницею і поширює на це місто свій божественний захист[69, с.7-14].

Зазвичай міфологічне світосприйняття вирізняється такими характеристиками: людина розглядалась в двох ракурсах: «людина-природа» та «людина- космос», при цьому людина не протиставлялась ні природі, ні космосу, а природні явища описувались в термінах людського досвіду, а людський досвід – в термінах космічних явищ; злиття, образу й того, що він означає, приміром, в стародавньому Єгипті вважали, що, розбиваючи чаші, на яких були написані імена ворожих племен, вони тим самим знищували своїх ворогів, спричиняючи їм реальне зло; ототожнення сутності та явища – не аналізували події, а переживали їх, наприклад, коли стародавній грек говорив, що сонце – це бог Геліос, то він був переконаний, що жива істота на вогняній кулі насправді рухається по небосхилу й це відображалось в її поведінці; злиття воєдино уяви, переживання й вольового імпульсу – етнологи зрівнюють цей стан з поведінкою натовпу в залі для глядачів при вигуку «пожежа»; причому, в сучасної людини ці психологічні акти вже достатньо диференційовані; емоційність, коли чуттєве сприйняття домінує над раціональним поясненням; власне, в цій ситуації формуються людські почуття в процесі переживання світу – на перший план виступає не абстрактно-логічне доведення тієї чи іншої події, а емоційне сприйняття; розуміння часу як циклічного

коловороту, який ототожнювався з ритмікою природи – зародження, «розквіт» і вмирання, тобто часовий плин уявлявся процесом нескінченного повторення того, що вже було – аналогічно природним циклам розумілось життя людини; бінарність, так як міф включав єдність протилежностей – «добро-зло», «життя-смерть», «небо-земля» тощо, власне, тут зароджується ідея про те, що єдність включає й боротьбу протилежностей, що неминуче веде до розвитку, становлення всього сущого; виникнення світу ототожнювалось з походженням роду, який зазвичай витоково був пов’язаний з міфічним предком.

Навіть в цій загальній характеристиці особливостей міфологічного світосприйняття можна відстежити елемент безпеки, який супроводжував первісну людину й завдяки якому вона намагалася зберегти себе, свою цілісність від неминучої плинності часу. «Людина, знаходячись у скрутному становищі, опиняється в стані сумніву, де взаємопереплітаються надія та страх»[50, с.28]. В результаті появлялися різні божества, які мали захисну функціональну специфікацію. Наприклад, Секу́рітас (лат.Securitas-безтурботність, безпека) — римське божество, що уособлювало спокій і безпеку держави та її громадян. Вперше цей сакральний символ з'явився на монетах Нерона, що було пов’язано з невдалою змовою проти імператора. Тому-то Секурітас покликаний був убезпечити Нерона від небезпек.

До богів з узагальненою функцією безпеки-небезпеки належить і дуалістична пара Білобог і Чорнобог, пошановані, здебільшого, у західних та балтійських слов’ян. Так, про Білобога згадується в стародавньочеському словнику «Mater Verborum», а в «Слов’янській хроніці» Гельмольда (XII століття) описаний язичницький обряд, згідно з яким зібралися язичники та пускали ковші по колу і виголошували клятву від імені двох богів – доброго і злого (Білобога і Чернобога). Я. Головацький зазначав: «Слов'яни визнавали також добре начало під іменем Білобога, протилежне злому, що звався Чорнобог… При святах та урочистостях обносили вони чашу з благословіннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло від злого (Чорнобога)» [15, с.27]. Загалом, в первісному світосприйнятті ідентифікація добра і зла пов'язувалася з вдалим і

невдалим життєвим досвідом, подіями, що приносили людині вдачу або, навпаки, зло. Власне, все, що приносить зло, різні негаразди пов’язувалося з ворожою людині силою – руйнівною і нечистою. Так виникає дуалістична опозиція «Білобог - Чорнобог», що уособлює дві просторово-часові субстанції світу- Яви і Нави, «світла - пітьми», «добра - зла». Слов'яни були переконані, що все добре пов’язується з Білобогом – саме він слугує захисником людини, створюючи своєрідну оберігаючу матрицю. «На противагу істоті світлій, животворній, добрій була похмура, смертоносна, зла істота, яка, за переказом Гельмольда, звалась Чорнобогом, звідки і походить назва – Чорт»[15, с.40]. Причому між богами світла і темряви, тепла і холоду відбувалася нескінченна боротьба за владу над світом. Проте якщо Білобог уособлював добро, справедливість, щастя і благополуччя, то функціональна специфікація Чорнобога – знищення всього живого; тому з ним пов'язаний мотив вбивства, підтвердженням чому є стародавнє слов'янське прокляття: «Щоб тебе Чорнобог вбив!»

Щоб краще відстежити смислові нюанси концепту «безпека» звернемо увагу на слов’янського міфологічного персонажа – Пека (Пекун, Пек-Осина, Щезби), що є кровожерливим сином Чорнобога і Мари, хитрим і підступним чортиськом кривавих бійок та всякої біди. Він вирізняється величезними розмірами. При цьому живе глибоко під землею, сидить на троні, що височіє над пеклом, і ретельно стежить, як туди провалюються душі грішників, де їх мучать чорти. Достатньо Пеку стукнути своєю ковінькою, як миттю збігається слухняна прислуга – пекельники. Найбільшу насолоду він отримує, якщо його підопічні чинять над грішниками найжорстокіші тортури. Тоді Пек задоволено сміється, поплескуючи себе по одвислому животі. Пекельна «вистава» триває постійно, тому нечестивці, щоб догодити своєму кумирові, щораз придумують нові й нові катування людських душ. Хоча Пек дуже нещадний, та все ж лякливий. Надто він боїться животворящого світла бога Сонця та ще Чура (звідси давнє прислів'я: «Чур тобі, Пек!»). Отже, навіть за смислом у цьому контексті слово безпека, що складається з двох частин - префіксу «без» та кореня «пек», означає бути у безпеці, тобто подалі від страшного персонажу, відмежуватися від нього[107, p.443-444].

Щур (Цур, Шур, Чур) — один з найдавніших і найпопулярніших у давніх українців «домашніх» богів; охоронець домашнього вогнища, тепла, затишку. Власне, це Бог добробуту, добрий дух дому та заступник роду. Іноді уявлявся та зображувався у вигляді вогню, що палає в печі. Часто-густо вирізьблювався на дереві, вишивався на рушниках. За повір'ям, звертання до Чура охороняло людину від зла. «Думається, що Чура слід розуміти в його зв'язку з «рискою», «межею», як символу опозиції «своє-чуже», «безпечне - небезпечне», «замкнуте - розімкнуте». З одного боку, Чур – заклик про допомогу до сил покровителя, а з іншого – закляття від ворожих сил. Будучи божеством «свого» життєпростору, Чур був нетерпимий до конкурентів – він виганяв всіх нечистих духів. Ось чому при появі нечисті досить було згадати його ім'я, щоб вона негайно зникла»[41, с. 60]. Деякі дослідники (Д. Зеленін) пропонують дещо інший смисловий нюанс Чура, розглядаючи ім'я божества як ідіому «Боже, збав». Очевидно, що цей варіант несе на собі відображення християнського впливу. Також такі дослідники як О. Афанасьєв, Б. Рибаков зближують Чура з домовиком на тій підставі, що обидва вони уособлюють принцип захисної функції. Мабуть, підстави для подібного зближення є. Адже домовик – дух домашнього вогнища, покровитель і захисник дому, домашніх пожитків та родини. До речі, цей хатній дух своїм допомагає, а чужим шкодить. Однак він може приносити шкоду й своїм, коли вони належним чином не догоджають йому. При цьому, якщо мова йдеться про захист оселі, то Чур у даному випадку захищає зовнішній простір садиби; натомість із домовиком пов’язують здебільшого внутрішній, «хатній» простір.

Як бачимо, Чур, окрім функції-оберегу, намагається «втримати» в межовій ситуації суто людські смисли. Український дослідник Д.Предко зазначає: «Як свідчить історія, ситуація граничності, знаходження «при битій дорозі», якою проривалися орди кочівників, залишаючи за собою смерть, руйнацію, поневолення, формували такий конструкт як «межові ситуації», ситуації порубіжжя, що спонукали до філософських розмислів про призначення людини, її сенсожиттєву спрямованість. Загальновідомо, що коли саме життя підпадає під «тиск» проблематизації, людина вимушена зануритися в осягнення глибших, потаємних

смислів життя. Власне, вона немовби піднімається на вищий екзистенційний рівень осягнення. Разом із тим її екзистенціали набувають персоналістичного забарвлення, де все суто людське переживається в контексті Богопричетності. У цій формі віссю відношення до життя стає не воно саме, не турбота про життя, а щось вище за нього, що знаходиться за його межами – його «трансценденція» як ідеал, що переступає й перевершує межі життя… …В історії українського народу саме релігія «намагалася» не лише пом'якшити ситуацію межовості, а й стати над ситуацією, слугувати тією точкою опори, яка уможливлювала збереженість того архетипу, який формувався упродовж тисячоліть»[49, с.117].

Безперечно, ситуація порубіжжя конструює певне світовідчуття, коли необхідно «схопити» цей стан, пом'якшити ситуацію переходу й подолати певний розрив. Гадаємо, що саме завдяки ритуалам долається цей розрив; вони переривають звичний стан життя, перетинаючи його межу. Цей стан називається перехідним, або лімінальним, – стан, у якому людина немовби вже покинула попередню фазу, звичний профанний стан, але ще не перейшла в інший стан. І оце схоплення ситуації «між» ідентифікується як перехід. До речі, французький етнограф А. ван Геннеп підкреслював, що основним змістом і призначенням ритуалу є обряд переходу, як перехід від сакрального до профанного й навпаки. Безперечно, життя людини – це постійні переходи: від одного статусу до іншого, від одного роду діяльності до іншого тощо. А. ван Геннеп вважав, що основними складовими цього переходу є такі цикли обрядів: 1) прелімінарні (відділення), 2) лімінарні (проміжок), 3) постлімінарні (включення) [18, с. 15] Отже, ритуали містять елемент переходу, який уможливлює зміни стану.

Однак цей перехід може відбуватися лише спільно, колективно. Адже в цьому переході людина співпричетна з іншими людьми; вона виступає співучасником колективного дійства. І почуття, які виникають під час переходу, є колективними, оскільки людина сумісно з іншими переходить межу профанного. І якщо символи, які беруть участь у цьому переході, досить важливі для членів спільноти, щоб запустити процес колективного прилучення до священного, то з великою ймовірністю вони будуть почувати себе захищеними. Отже, ритуал

немовби перебирає на себе захисну функцію, виступає, з одного боку, психотерапевтичним чинником, а з іншого – убезпечує людину від різних негараздів, створюючи підґрунтя для збереження її цілісності. Ритуал, фіксуючи певний, усталений порядок поведінки людей, містить у собі спонукальний складник, виконує роль підстави для дії, стаючи способом активізації міфологічної свідомості та чинником виникнення захисних засобів, зокрема, маски.

В первісних народів маска символізувала надприродну силу. Найдавніший сенс символіки маски полягає в тому, що вона засвідчувала надприродну силу. Шаман, який надівав маску, ставав втіленням духу, якого вона зображала. Найперші маски, що зображували тварин, використовувалися, щоб вступити в контакт з духом звіра, на якого готувалося полювання, з метою захисту самого себе.

Виникнення і розвиток смислових аспектів маски відстежується в процесі всього розвитку людства. Тому вивчення значення масок є важливою складовою в розумінні різних релігій та культур. Багато вчених вважають, що маска – це не тільки приховування особи, а й внутрішнє переживання образу, який уособлює ця маска. Про це пише К.Тихомирова [65], яка присвятила дослідженню маски безліч своїх праць. Вона вважає, що маска розглядається як поверхнева, тимчасова зміна внутрішнього або зовнішнього вигляду людини, обумовлена мотивами і потребами особистості, а також комунікативними потребами й очікуваннями. «Зовнішня маска» - ситуативна зміна зовнішнього вигляду людини за допомогою візуальних засобів, а «внутрішня маска» - тимчасова зміна Я з супутньою зміною моделі поведінки. «На етапі становлення Стародавніх цивілізацій (китайської, японської, індійської, арабо-мусульманських, мезоамериканських) – суб'єкт виявив інтерес до осмислення стосунків з Іншим, тому з'явилися маски, які «переступили» в репрезентованих сенсах за межі сакрального через містеріальне дійство… В античності тенденція до акцентування зв'язку Я-Інший позначилася виразніше: маска як форма оприявнила в своїх видах властиві культурі мобільність, динамізм, антропоцентричність – з'явилися посмертні маски, театральні маски конкретних історичних особистостей»[65, с.26]. Отже, маски є результатом розвитку людини і аналізу отриманого досвіду взаємодії з соціумом на ранніх стадіях його

формування. Маски в міфо-релігійних уявленнях – це скоріше варіант захисту, створення своєрідного заслону між внутрішнім «Я» і навколишнім світом.

Зазвичай, досліджуючи сутність явища, яке ідентифікують поняттям «безпека», звертають увагу на онтологічні, гносеологічні основи безпеки; праксеологічні, коли безпека розглядається в контексті відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави і міжнародної спільноти; аксіологічні, де даний феномен «вплітається» в контекст смисложиттєвих проблем людини. При цьому варто звернути увагу на те, що поняття «безпека» безпосередньо пов'язується з поняттям «небезпека». Це зумовлено переважно тим, що будь-яка жива істота намагається зберегти саму себе, що особливо посилюється в момент загрози її фізичному існуванню. Тому й забезпечення самозбереження й спонукає до активних захисних дій, що виражається в убезпеченні живого організму, його реакції на небезпеку. Безперечно, наявність небезпеки може бути пов'язана з майбутніми негативними наслідками для суб'єкта, з порушенням його життєвого простору, припиненням його існування. Тому й формується у нього відповідне ставлення до того, що викликає небезпеку.

Як бачимо, саме ритуал як колективне дійство та маска, як захисна презентація «Я», в первісних спільнотах створювали безпечний простір для людини, вибудовували цілий спектр засобів, які, в першу чергу, відігравали інструментальну, оберігаючу роль.

Однак під час пандемії феномен «маска» набуває нового смислового звучання. Зазвичай маску одягають, щоб сховатися, оприявнити свою анонімність, привласнити собі чуже, не своє обличчя. Вважається, що маску так само легко зняти, як одягнути. Знявши маску, людина знову знаходить «справжнє Я». Але чи так це? Насправді маска – не просто шматок розфарбованого паперу або пап'є-маше, а певна модель, тип поведінки, який не може бути нейтральним по відношенню до «Я». Маска – це своєрідна компенсація того, чого не вистачає «Я»; вона немовби доповнює особистість, слугує своєрідним додатком до підвищення самоцінності людини. Під час пандемії змінюються смислові нюанси маски; вона слугує захисним бар'єром для людини, тим феноменом, який пом'якшує

психологічну напругу людини, її впевненість, у деякій мірі знімає невпевненість та почуття тривоги. Однак в художній літературі часто-густо зображується той факт, що маска, приростаючи до обличчя, змінює «Я», змінює ідентифікацію особистості. Цю трагічну тему можна віднайти в японського письменника Кобо Абе в романі «Чуже обличчя». Сюжетна лінія роману поєднує фантастику з реальністю. Вчений, обличчя якого спотворене опіками, не в силах винести свого каліцтва і відчужує його від всього навколишнього; він робить собі маску, яка майже не відрізняється від нормального людського обличчя. Він думає, що маска дасть йому свободу. Однак свобода була лише уявною. Маска, приростаючи до обличчя, змінює його. Як наслідок – змінюється ідентифікація людини. «Маска ставала все товщою і товщою. Врешті-решт вона перетворилася на фортецю, що оточила мене бетоном, і, закутий у ці бетонні обладунки, я вибрався на нічну вулицю, почуваючи себе як важко екіпірований мисливець. Крізь амбразури цієї фортеці вулиці ввижалися мені притулком бездомних кішок-виродків. Вони бродили, збираючись у зграї, недовірливо принюхувалися, намагаючись знайти свої відірвані хвости, вуха, лапи. Я сховався за маску, що не мала ні імені, ні суспільного становища, ні віку, і відчув себе переможцем, сп'янілим безпекою, яку сам собі гарантував. Якщо свобода людей, що оточували мене, була свободою матового скла, то моя – свобода абсолютно прозорого скла»[33]. Отже, з засобу захисту від зовнішнього світу маска стає в'язницею, з якої немає виходу. Чи не відбуваються такі метаморфози із маскою під час пандемії? Чи не відчужує вона Іншого, як того, хто виступає в ролі носія небезпеки? Чи не виступає вона в ролі того чинника, який нав’язує свій образ дій, свій стиль мислення? Отже, часто-густо в ситуації «маска» комунікація капсулується, відчужуючи та роздвоюючи особистість. Характерно, що в конфлікті маски і «справжнього Я» маска, зазвичай, виступає як негативна сила, яка прагне до перемоги. Хто ж буде переможцем, які ціннісні орієнтації переможуть – «Я» чи маски? В цьому зіткненні часто-густо перемагає той, хто сильніший, хто враховує контекстуальні зміни та вимоги реальної соціальної ситуації, яка змушує особистість пристосовуватися. Однак

сила маски не лише в соціальних імперативах. Ці імперативи незримо присутні і в «Я».

В ситуації «маска» логічно виникає питання: «Яким чином у даному випадку поєднується індивідуальне та колективне?» До речі, принцип колективізму, який мав вирішальне значення в подоланні безпеки в первісних колективах, і до сьогодні слугує ефективним засобом щодо стримування коронавірусної пандемії. Як засвідчили дослідження [113], люди, які більш схильні до колективізму, частіше носять маски на обличчі, що дозволяє їм краще реагувати на пандемію коронавірусу. Безперечно, з моменту своєї появи COVID-19 по-різному впливав на різні країни світу. Сьогодні вчені задумуються над низкою питань. Наприклад, у той час, коли деякі країни та регіони всередині них все ще реєструють щоденно десятки тисяч нових заражень, інші змогли майже впоратися з ними. Чим пояснюються ці вражаючі відмінності?

Професор Джексон Лу з Масачусетського технологічного університету зі співавторами застосував культурно-психологічний підхід щодо дослідження використання масок – запобіжного заходу задля стримування пандемії. Чотири масштабні дослідження, проведені цією дослідницькою групою, засвідчили, що колективізм (напротивагу індивідуалізму) позитивно передбачає використання масок як у Сполучених Штатах, так і в усьому світі. Колективізм характеризується розумінням Я людини як взаємозалежної, а не незалежної, як в індивідуалізмі. Колективізм фіксує тенденцію для людини бути більше зацікавленою у групових потребах, цілях та інтересах, ніж в індивідуальних. Виходячи з відмінностей між колективістською та індивідуалістичною культурами, варто зазначити, що колективізм (на противагу індивідуалізму) позитивно передбачає використання маски людей під час пандемії COVID-19. Зазвичай маски, захищаючи від COVID-19, можуть створювати фізичний дискомфорт та незручності. Отже, люди в колективістських культурах більше переймаються колективним благополуччям; власне, вони здатні терпіти такі особисті незручності та носити маски. Натомість люди в індивідуалістичних культурах можуть бути більш схильними надавати пріоритет своїм особистим зручностям чи перевагам, аніж колективному

добробуту, а, отже, менш охоче носити маски. Опитування COVID-19 показало, що 64% американців, які не носили масок, зазначили: «Це моє право як американця не носити маску» або «Це незручно» [113].

Проаналізувавши набір даних усіх 3141 округів 50 штатів США (вибірка склала 248 941 особи), дослідження засвідчило, що використання масок було вищим у більш колективістських штатах США. Друге дослідження відтворило цю тезу в іншому наборі даних 16 737 осіб у 50 штатах США. Аналізуючи набір даних із 367 109 осіб у 29 країнах, третє дослідження підтвердило, що використання масок було вищим у більш колективістичних країнах (зокрема, в Південній Кореї та Тайланду на противагу Великобританії та США). Четверте дослідження знову підтвердило цей висновок (опитування проводилося серед 277 219 користувачів Facebook у 67 країнах)[113]. Причому, зв'язок між колективізмом та використанням масок був стійким, коли до аналізу включали контрольні змінні, такі як суворість-м'якість культури, політичну приналежність, демографічні показники, щільність населення, соціально-економічні показники, загальне охоплення системою охорони здоров'я, жорсткість реакції уряду на пандемію. Дослідження показали, що культура принципово впливає та визначає реакцію людей на таку кризу, як пандемія COVID-19. Таким чином, осмислення культурних відмінностей, які витоково своїм корінням сягають епохи первісних міфо-релігійних уявлень, не лише забезпечує розуміння сьогоднішньої пандемії, а й допомагає світові підготуватися до майбутніх катаклізмів для того, щоб зберегти людину, її життя та здоров’я.

Отже, в міфо-релігійному світосприйнятті безпека пов’язувалася із захисною функцією, а її уособлюючі персоналії навіть в ситуації «порубіжжя» намагалися вберегти людину, унеможливити дію злих сил. Більше того. Такі обереги-захисники, як маски, знижували тривогу людини, давали відчуття стабільності, цілісності і тим самим сприяли створенню стійких міфо-ритуальних засобів, слугували важливим чинником організації стабільного функціонування та розвитку суспільства. І до сьогодні ті принципи, які формувалися в міфо-релігійних

уявленнях, ремінісценціями відсвічуються в сьогоденних практиках захисту людини, засвідчуючи їх ефективність та людинозберігаючу спрямованість.

1.2. Релігійні епідемії: релігієзнавчі аспекти безпеки

Історія людства засвідчує, що фактором, який дестабілізує функціонування його соціальних систем або навіть піддає їх руйнації, є рух мас, охоплених релігійними ідеями. Тим паче, представлені результати експертного опитування психологів-дослідників і психологів-практиків, присвяченого соціально-психологічним аспектам пандемії COVID-19 засвідчили психологічні наслідки пандемії коронавіруса для особистості, міжособистісних відносин і суспільства в цілому [78; 81; 92;130; 131]. Учасники опитування прогнозують, з одного боку, підвищення значущості сім'ї та дружніх стосунків, а з іншого – зростання стану напруженості, тривоги, а також масової психологічної травматизації, пошуку психотерапевтичних засобів зняття депресії, невпевненості. Часто-густо таким пристанищем стають релігійні психопрактики; іноді вони проявляються доволі екзальтовано, розмаїто мотивуючи інших до кардинальних змін в організаційній, догматичній, обрядово-культовій діяльності. Часто-густо саме релігія виступає як чинник, що пом'якшує межові ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). Водночас ці вершини гігантського айсбергу душевного життя посилюються зрушеннями коронокризи, що стрімко змінює історію, зачіпаючи і впливаючи на долю багатьох людей.

А. Чижевський, подаючи класифікацію «колективних божевіль», що періодично приголомшують суспільство, виокремивши «релігійні» і «релігійно-істеричні» епідемії, зазначає: «Все суспільне життя людських колективів протікає під знаком масових психозів та масових психопатій. Чим інтенсивніше б'є ключ суспільного життя, тим частіше і глибше охоплюють її колективні божевілля»[72, с. 353]. Здавалося б, що в цій ситуації історія вже давно мусила розставити все на свої місця, але це далеко не так. Адже, з одного боку, мова йдеться про утвердження в сьогоднішньому глобалізованому суспільстві принципів свободи віросповідань,

а з іншого – зворотним боком сьогоднішньої світоглядної свободи є поширення багатьох релігійних вчень, які миттєво заповнюють духовно-екзистенційний вакуум, що утворився під час кризи, та, еклектично поєднуючи в собі уламки різноманітних релігійних та філософських доктрин, починають претендувати як на роль цілителів людських душ, так і на знання істини в останній інстанції. Швидкість поширення релігійної епідемії, масштаби впливу її на маси, їх світогляд та поведінку суголосні загалом епідемії, що часто-густо охоплює й впливає на велику кількість людей. Зазвичай епідемія пов'язується з поширенням тієї чи іншої інфекційної хвороби людини, що значно перевищує рівень захворюваності на даній території. (Причому під час епідемії відстежується безперервність передачі інфекції, що сприяє її поширенню та масштабному впливу). Які ж чинники спричиняють потік релігійних вчень, що швидко охоплюють масову свідомість, впливаючи на величезну кількість людей? Чому вони час від часу виникають в історії й здійснюють своєрідний спалах епідемії саме у релігійній царині?

В історії релігій та медицини можна віднайти багато прикладів релігійних епідемій, зокрема, середньовічні пляски святого Віта, демономанії, крикливства і т. д. Досить яскраво релігійні епідемії виявлялись в американських релігійних рухах, відомих під іменем відродження, коли хвилі релігійної манії охоплювали тисячі людей, які в дикому релігійному шаленстві танцювали, рачкували, гавкали, видавали неймовірні звуки. Епідемії поширювались, шаленіли, немов пожежа. Деякі з них мали передбачувальний характер, коли тисячі людей були впевнені, що з'явиться Господь на небесах і настане кінець світу. Пророки знову й знову зверталися до аналізу Святого Письма, щоб визначити той час, коли відбудеться це дійство. Приміром, найбільш масовою з таких релігійних епідемій є Саббатайська епідемія. У 1665 році Саббатай Зеві (Шабтай Цві) всенародно оголосив себе довгоочікуваним месією. Миттєво почало ширитися релігійне сп'яніння під вигуки: «Хай живе цар юдейський, наш месія!» Чутка про Саббатая розійшлася по всьому світу. Буквально весь світ був охвачений полум'ям релігійної епідемії – вдень і вночі в синагогах лунали зітхання, крики, ридання. «А в середині XIX століття психічні епідемії, так чи інакше пов'язані з релігійними переконаннями,

стали захоплювати цілі області Російської імперії, і більшість лікарів-психіатрів та дослідників схильні були розглядати ці епідемії як душевний розлад»[10].

Отже, в історії відомі випадки, коли величезні маси людей впадали в заціпеніліcть, в ступор, в депресії, у всезагальний фанатизм, що найяскравіше проявляється в релігійних епідеміях.

Ще видатний психолог, психіатр В.Бехтєрєв зазначав:«В даний час так багато говорять про фізичну заразу за допомогою фізичних мікробів, що… не зайве згадати і про психічну заразу, мікроби якої, хоча і не видимі під мікроскопом, але тим не менше подібно фізичним мікробам діють по всіх усюдах і передаються через слова і жести, через книги і газети. …» [9, с.126]. До речі, у XVI-XVII століттях Західну Європу охопила судомна епідемія, названа «танцем святого Вітта». На вулицях і площах тисячі збуджених людей, знемагаючи, нестямно танцювали. В російській імперії набула поширення дещо інша форма релігійної епідемії – біснування, особливістю якого було те, що люди, впадаючи в істеричну одержимість, були впевнені, що на них або на їх близьких напущено «чаклунство». Одержимі билися в судомах, видавали безглузді звуки, схлипували, наслідували голоси тварин, гавкали по-собачому.

Отже, релігійні епідемії – це масове явище інтенсивного поширення різних релігійних уявлень, вірувань, які набувають епідемічного характеру в той чи інший історичний період.

Для того, щоб більш детальніше описати релігійну епідемію, звернемося до історичних фактів. В кінці 1891 і на початку 1892 року в декількох селах Васильківського повіту Київської губернії в середовищі селян появився дивний релігійний рух, що одержав назву «мальованщини» за іменем започатківця Кіндрата Мальованого. Спонукою появи на Київщині даного руху був «штундизм» (від нім. Stunde-година) — християнський релігійний рух, історична, народна назва руху протестантів на півдні царської Росії, на землях сучасної України, Білорусі, Польщі, започаткованого серед німецьких колоністів (лютеран, реформатів, менонітів). «Мальований, томливий почуттям болісного занепокоєння, шукав зміни, і здавалося йому – бажаний результат знаходиться саме в цій новій вірі» [62,

с. 2]. «І вся допитливість народного розуму сконцентрувалася на релігії» [62, с. 36]. Мальованщина стрімко почалася ширитися, з кожним днем набуваючи епідемічного характеру. За розпорядженням начальника Південно-Західного краю графа О. Ігнатьєва було створено спеціальну комісію для вивчення цього релігійного руху безпосередньо в регіоні його поширення, до складу якої в ролі експерта увійшов психолог, психіатр, перший завідувач кафедри систематичного та клінічного вчення про нервові та душевні хвороби при Університеті Св. Володимира, громадський діяч, як ми зазначали вище, І. О. Сікорський (1842-1919). (До речі, його син, Ігор Сікорський(1889-1972) емігрував у США і став видатним авіаконструктором, увійшовши у світову історію авіації як автор перших у світовій практиці авіабудування багатомоторних літаків та гелікоптерів). Результатом експертної діяльності І.Сікорського стала його праця «Психопатична епідемія 1892 року в Київській губернії» (Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии)[62].

Духовним лідером релігійного руху був 48-річний Кіндрат Мальований, холеричного темпераменту, який до 40-річного віку зловживав спиртними напоями (власне, алкоголізм самого «пророка» був обтяжений алкоголізмом батьків). Згодом алкогольна звичка почала витіснятися станом релігійного збудження – «релігійною практикою, проповіддю та екстазом» [62, с. 3]. Наступним кроком до зміни ідентичності стають галюцинації нюху – під час молитви К. Мальований став відчувати якийсь надзвичайно приємний запах (він його називав запахом Св. Духа). При цьому він немовби парив у повітрі, знаходячись в містично-радісному настрої духу, що призводило до марення релігійного змісту: «Він переконаний, що в ньому знаходиться Св. Дух і що все, що він робить і говорить, виходить від Св. Духа» [62, с. 3].

Прояви культу, методи навернення до певної віри і засоби контролю визначаються, як правило, конкретними характерними рисами індивідуальності лідера культу. Особливо неперевершеним є почуття власного «Я», почуття власної харизми – до того ж у К. Мальованого це почуття поєдналося зі фанатичним захопленням Біблією і проявилося в тому, що він проголосив себе Ісусом Христом.

«…Мальований вважає себе Ісусом Христом, Спасителем світу, Євангельський же Христос, на його думку, не був історичною особистістю, і всі оповіді про Євангельського Христа суть лише пророцтва про нього – Мальованого» [62, с. 3]. І.Сікорський звертає увагу на незв'язність і шаблонність мови К.Мальованого, діагностуючи у нього параною[62, с. 4]. До речі, пізніше цей діагноз підтвердив відомий російський психіатр В.Бехтєрев, назвавши один із розділів своєї книги «Параноїк Мальований, як винуватець своєрідної психопатичної епідемії»[9]. Найхарактернішою соматичною рисою його стану виявилося тремтіння і судоми, які поступово поширилися з рук на все тіло. Саме тремтіння стає фактором, що дозволило І.Сікорському виявити епідемічний характер всього руху: «Тремтіння і трясіння Мальованого, яке нерідко було ритмічним, справляло великий вплив на простодушних, що оточували Мальованого — його шанувальників. Під час спільних молитов, тоді, коли Мальований починав тремтіти («тремтіти» за місцевим виразом), у деяких із присутніх, особливо жінок, починалися здригання і судоми. З цього часу здригання стали майже незмінною приналежністю молитовних зборів, що мали місце й в присутності Мальованого, і і часто-густо без нього» [62, с. 4]. Такі тремтіння К. Мальований пояснював входженням в нього Святого Духу, яке було непіддатне волетативному контролю.

Під час молитви К.Мальований входив у такий стан, коли починав відчувати неймовірний запах — запах Св. Духа, надзвичайну радість і підняття над землею. Під час загальних молитов його стан передавався іншим. Згодом молитву К. Мальований замінив проповіддю. З'явилося Євангеліє К.Мальованого, яке написали його прихильники. К. Мальований вважав себе Ісусом Христом, Спасителем світу, а всі сказання про євангельського Христа — пророцтвом про себе. Кожного дня він по декілька разів то вмирав, то воскресав. Поступово прихильники К. Мальованого починають поклонятися йому як Богу, вірити в його надлюдські якості. «Звідси віра мальованців у появу Христа в особі міщанина Кіндрата Мальованого» [62, с. 21].

Занурюючись у стан галюцинацій і марень, «мальованці» все ж знаходились у приємному самопочутті. Наявність судом вони вважали свідченням входження в

них Св. Духа. Спостерігаючи за «мальованцями», І. Сікорський доходить висновку, що їх стан та його вияви нагадують істерію. Однак у них спостерігається «своєрідний стан духу, який можна було б назвати глибоким шуканням спокою, що настає немовби після втоми, коли людина відмовляється від усіх рішень і шукає миру, відпочинку, заспокоєння» [62, с. 23]. Цей факт зближує їх з представниками квієтизму, що характеризується відмовою від будь-яких бажань; його адепти спрямовують волю на подавлення прагнень, почуттів та пристрастей. Отже, для мальованців були притаманні нюхові галюцинації (вони їх називали божественними – «пахне святим Духом» [62, с. 10]; галюцинації загального чуття – почуття легкості, безтілесності тощо; «явища очевидної психічної втоми, пасивності чи затримки та домінування почуття над волею» [62, с. 11]; схильність до судом, що проявлялися в них під час загальних молитовних зборів (самі мальованці пояснювали їх «безперечною дією Божественного начала в людині») [62, с. 12]. Під час здійснення культових практик послідовники К.Мальованого повністю змінювали свою духовну ідентичність, перетворюючись в «посудину, веденою духом», іншими словами, повністю втрачали контроль над собою і здійснювали автоматичні дії. Іноді вони не могли зупинитися або, навпаки, впродовж багатьох годин поспіль застигали на місці, а потім починали гавкати або вчиняти інші дивні дії. Особливо така не контрольованість дій «мальованців» проявлялася під час молитви. «Серед загального шуму, крику і безладдя одні падають, немовби вражені блискавкою, інші захоплено чи жалібно кричать, плачуть, стрибають, ляскають у долоні, б'ють себе по обличчю, смикають себе за волосся, стукають у груди, тупцюють ногами, танцюють, видають усілякі звуки та вигуки…» [62, с. 12-13]. За свідченням «мальованців», цей стан був викликаний дією Святого Духу, який зійшов на них. В цьому масовому емоційному сплеску відбувається паралізація свідомості – домінантними стають інстинкти, власне, людина стає рабом несвідомої діяльності. Таким чином, індивід, заражений релігійної ідеєю, при певних обставинах легко може перетворитися в елемент людської маси, що спричиняється беззаперечною вірою в божественність харизматичної особистості – К. Мальованого. Мальованці були охвачені ідеєю

кінця світу; при цьому старанно готовились до нього, омиваючи водою навіть немовлят. «Мальованці живуть у постійному очікуванні настання кінця світу, яке за їхніми поняттями буде лише якоюсь благотворною зміною в умовах зовнішнього існування людини» [62, с. 7].

Зазвичай есхатологічне світоставлення є невід'ємним атрибутом глибинних історичних змін. Адже людська історія рухається через стан змін та нестабільності; вона також піддається масштабним природним катастрофам та соціальним катаклізмам, що й сприяє конструюванню у людській свідомості різноманітних міфологем «кінця світу». Усталеність такого есхатологічного алгоритму засвідчує і про його невипадкову наявність у релігійних епідеміях. Тому й зрозуміло, чому всі види діяльності мальованців були постійно спрямовані лише на очікування кінця світу. Можна сказати, що перебуваючи в стані постійного очікування, вони зовсім не переймалися теперішнім. Тому-то робота ставала для них безглуздою – всі свої статки мальованці витрачали на дорогоцінні наряди та аксесуари. В переважній більшості «вони пройняті духом крайнього блюзнірства і ворожості до своєї колишньої (православної) релігії, яку вони готові були зневажати і зруйнувати, якби тому на заваді не стали зовнішні умови» [62, с. 33].

До мальованців були застосовані примусові карно-психіатричні заходи, яких, з точки зору свободи совісті та віросповідання, вони явно не заслуговували: «Для попередження мальованщини начальником Південно-Західного краю було вжито низку заходів охоронного характеру. Насамперед, на підставі закону про посилену охорону були розпущені збори мальованців, а згодом його сіятельством графом Ігнатьєвим були схвалені такі заходи: 1) відправлення мальованців, які страждають на божевілля, в лікарні; 2) відправлення в лікарні та монастирі тих з них, що страждають на судомні та нервові хвороби...; 3) арешт та адміністративна висилка сектантів-фанатиків» [62, с. 45]. Особисто Кіндрат Мальований спочатку потрапив до відділення для психічних хворих при Кирилівській лікарні в Києві. Коли ж його запитали, чому він знаходиться в лікарні, він сказав, що повинен випробувати на собі всі муки, гоніння, оскільки так сказано про нього в пророцтвах. Згодом

К.Мальований був переведений з Києва до Казані, де він провів у психіатричному ув’язненні ще багато років.

Отже, запропонована І.Сікорським модель епідемії включає в себе три основних моменти: по-перше, на індивідуальному рівні (К.Мальований) – це своєрідна заміна алкогольної залежності релігійним збудженням, що була обумовлена спадковістю і пов'язаними з нею особливостями будови його нервової і кровоносної системи і психіки; по-друге, спрацювання механізму як емоційного зараження, так і самонавіяння та взаємонавіювання, що підсилює релігійність; по-третє, соціально-економічні умови виявилися благодатним підґрунтям для виникнення та поширення «мальованщини», перш за все, наслідки Кримської війни1853-1856 рр. (І.Сікорський зауважує, що нині чинне покоління народилося саме в ту епоху, а, мовляв, війна завжди призводить до народження слабшого покоління в суто фізичному і нервовому плані), народний алкоголізм, незадоволеність духовних потреб.

І.Сікорський ідентифікує мальованщину в цілому як «нервово-психічну епідемію, лише за зовнішнім виглядом схожу з релігійним рухом» [62, с. 6]. Автор дає досить розгорнуту психологічну характеристику руху, вишукуючи його «загальний стан духу», пропонуючи характеристику почуттів, ідей, способу життя мальованців. При цьому він звертає увагу як на ірраціональність, безмотивовану екзальтованість їх поведінки, так і на їх дивні піднесені душевні стани (постійна благодушність і життєрадісність, перебільшена сентиментальність тощо). «Веселість і радість – ось головні риси їхніх загальних зборів» [62, с. 20]. Чи є ці характеристики «мальованців» достатніми, щоб засвідчити їх хворобу, поставивши діагноз «параноя»? Навряд чи. Загалом, підхід І.Сікорського до аналізу релігійного руху «у найзагальнішому вигляді може бути охарактеризований як «психіатричний». Основне своє завдання автор вбачає у постановці «діагнозу», але не окремій людині, а релігійному руху загалом. Виходячи з апріорного уявлення про його «маргінальний», говорячи сучасною мовою, характер, він прагне прояснити характер його патології, показати значення патологічних особистостей, елементів та зв'язків у його формуванні. Зазначимо, втім, що, мабуть, і особистість

засновника руху, і діяльність його учасників давала для такого підходу досить вагомі підстави» [7, с.107]. Отже, І.Сікорський, таким же чином як і В.Бехтєрєв та переважна частина видатних тогочасних психіатрів при поясненні певних релігійних явищ ідентифікували їх як патологію. Відтак психіатри були схильні шукати її причини в межах «медичного матеріалізму», який апелював, насамперед, до фізіологічних пояснень релігійних явищ. Однак ще В.Джемс визнавав реальність екстатичних релігійних переживань і вбачав у них потенціал для розвитку моральних етичних норм і терпимості. Він зазначав: «Медичний матеріалізм є найкращим притулком для спрощеного ладу думок... Медичний матеріалізм гадає, що покінчив із св. Павлом, пояснивши його видіння по дорозі в Дамаск, як епілептичний напад. На св. Терезу він з презирством накладає тавро істерії та у св. Франциску Ассізькому бачить лише дегенерата. ...Нова психологія, визнаючи існування деяких психофізичних співвідношень, сприймає, як зручну гіпотезу, повну залежність станів свідомості від органічних умов. Якщо ми приймемо це положення, твердження медичного матеріалізму виявляться вірними багато в чому, однак не в усьому. Св. Павло, ймовірно, був схильний до епілептоїдних, якщо не епілептичних нападів; Джордж Фокс, безперечно, був спадковий дегенерат; Карлейль страждав на самоотруєння організму, викликаного хворобою травлення, і так само було з багатьма іншими. Але хіба цим вирішується питання цінності відомих духовних проявів цих людей»[23, с. 27-28]. Гадаємо, що у нас немає підстав розглядати «мальованщину» та її засновників у категоріях, які виходять за рамки релігієзнавства, зокрема, за межі його дисциплінарного утворення – психології релігії. В цьому контексті нам імпонує позиція відомого українського філософа В. Менжуліна, який здійснивши титанічну роботу по вивченню тогочасних історичних реалій та всебічно розглянувши діяльність І.Сікорського, подав оцінку «мальованщини» як релігійного руху таким чином: «Якщо відволіктися від тих жахливих наслідків, які мали місце особисто для Мальованого та його найближчих однодумців у зв’язку з діагностичним висновком проф. Сікорського, то саме по собі питання про те, чи є психічно здоровою людина, яка називає себе Ісусом Христом, залишається відкритим»[42, с. 182].

Отже, релігійна епідемія – це масове явище інтенсивного поширення релігійних уявлень, ідей, вчень, яке на індивідуальному рівні розгортається як процес втрати самоідентифікації людини, який спричинений посиленістю емоційно-чуттєвої сфери та грунтується на вірі, наслідуванні, навіюванні, само- і взаємонавіюванні.

Парадоксально, але через сто років – в 90-их роках ХХ століття на теренах України (географічно майже в тих же межах, в яких ширилася «мальованщина») знову спалахнула релігійна епідемія. Розпад Радянського Союзу спровокував соціально-економічну, духовно-ціннісну і світоглядну кризу в Україні. В релігійній царині пропонувався один із можливих шляхів – шлях релігійного відродження як безкомпромісне засудженням його антипода – державного атеїзму як символу колишнього часу. Така різка зміна світоглядної парадигми, що настала внаслідок кризи радянської ідеології, призвела до зміни пріоритетів, до утворення у людей духовного вакууму, сум'яття, розброду і хаосу.

Нова релігійна епідемія в Україні – Біле братство – почало ширитися наприкінці 80-х років, коли послабилася радянська «атеїзація» і почали заявляти про себе кришнаїти, теософи, послідовники Раджнеша тощо. Саме вони створили навколо себе своєрідну ауру, яка приваблювали різних людей, що не змогли себе реалізувати – їх лихоманковий пошук відповідей на екзистенційні питання слугував тим світлом, на який «злiталися» й різні інтелектуали, котрі з тих чи інших причин були не визнані в соціумі. Саме таким шукачем був кандидат технічних наук Юрій Кривоногов, якого захоплювала біоенергетика, соціальна психологія, таємниці людської душі. Згодом свої амбіції Ю.Кривоногов в деякій мірі почав реалізовувати у створеному ним в 1990 році на базі Київського відділення Фонду милосердя і здоров’я – Інституті душі людини. І потягнулися до цієї інституції молоді люди, які намагалися віднайти своє місце в житті. По мірі того, як ширилося коло зацікавлених, зростала впливовість та харизматичність Ю.Кривоногова. Появилася газета «Атма», інші інформативні джерела. «Досить швидко Інститут душі еволюціонував у релігійну общину з жорсткою ієрархією й бездоганною дисципліною, націлену на активну, навіть агресивну місію у світі, приреченому

загинути до кінця тисячоліття» [25, с.42].

Нову релігію Ю.Кривоногов почав конструювати з елементів стародавніх єгипетських культів, ведичної релігії, кришнаїзму, іудаїзму, християнства. Цей синкретичний букет ідей різних релігій він проголошує «надрелігією», «вселенською», «епохальною» релігією й називає її ЮСМАЛОС (ЮС у цій аббревіатурі означає – Юоан Свамі, сам Кривоногов; МА – Марія Деві, Марина Двигун, про яку йтиметься далі; ЛОС – планетарний Логос). Прихильники Білого братства безперервно «інтенсифікувалися», підживлювалися різними ідеями, перебуваючи в атмосфері постійного емоційного напруження, що розпалювалось лідером, його пророцтвами, різноманітними приписами, екзальтованістю поведінки та безмежною відданістю. Проте таке емоційно-чуттєве та інтелектуальне зарядження не могло тривати нескінченно – поступово ресурси почали дифузійно розпорошуватися. Потрібна була нова ідея релігійного гатунку, яка б не лише не розхитувала абсолютний авторитет, не розмивала абсолютний фільтр віри в Ю.Кривоногова, а й живила його. Цілком зрозуміло, чому в даному релігійному русі запроваджується ідея «бога живого». Безперечно, «образ Бога для віруючої людини є не лише носієм якогось глибокого потаємного смислу; він співвідноситься з її актуальною життєвою ситуацією, із реальністю почуттєвого досвіду, що вона переживає щоденно, досвіду, що є найбільш значущим для її життєтворення»[49, с.87].Так з’являється Марія Деві (Марина Цвігун), яка невдовзі стала Марією Деві Христос. Маючи певні проблеми зі здоров'ям, Марина Цвігун (в минулому журналістка, яка працювала в молодіжній газеті) швидко ввійшла в нову для себе роль. У квітні 1990 року вона змінює ідентифікацію – в її тілесну оболонку увійшов Христос. Змінюються і функціональні обов’язки Ю.Кривоногова – він стає пророком Марії Деві Христос і беззаперечним контролюючим керівником організації. «При появі «бога живого» та її пророка посвячені ридали, з багатьма траплялася істерика» [24, с.43]. Згодом Ю.Кривоногов та М. Цвігун одружуються і розробляють вчення, згідно з яким небесний Бог поєднує чоловіче і жіноче начало і може в одній особі зійти на землю. Появляються інформаційні джерела (газета «ЮСМАЛОС»), в яких друкувалися в твори лідерів – Ю.Кривоногова і М.Цвігун.

Особливою популярністю користувалася публікація «христівочок» (відозв лідерів культу). Також про діяльність «Білого братства» повідомлялося в малоформатному часописі «Це цікаво!» Однак для того, щоб ширити віровчення, необхідні були значні фінансові витрати. Значна частина грошових надходжень складала добровільні пожертвування – нові члени «Білого братства» віддавали в розпорядження конфесії все своє особисте майно. Ця ідея підтримувалася Ю Кривоноговим. Він стверджував, що у «мікрозолотому віці» відпаде необхідність у грошах як таких. «Для того, щоб бути спасенним, потрібно відмовитися від усіх матеріальних благ, порвати з сім'єю та старими друзями та поширювати інформацію про «Біле братство». За це Марія Деві Христос пообіцяла найбільшу нагороду, яку тільки можна уявити, — спасіння на Страшному суді та перехід у нове життя для обраних» [47].

Буквально за два роки відкриваються філії «Білого братства» в Білорусії, Росії та Казахстані. М. Цвігун називає дату кінця світу – 24 листопада 1993 року. До Києва звідусіль з'їжджаються десятки тисяч послідовників «Білого братства», які намагаються прорватися на Софійську площу, щоб там нібито вчинити самоспалення. Вдаючись до хитрощів, переодягнені Марія Деві Христос, Ю.Кривоногов і ще близько 25 віруючих купують квитки в музей Софіївського собору. Через кілька хвилин в собор вриваються дві роти спецназу, пускають сльозогінний газ, в’яжуть адептів «Білого братства».

Слідство у справі Білого братства тривало п’ятнадцять місяців, судовий процес – одинадцять. Юрія Кривоногова засуджують до семи років позбавлення волі, Марину Цвігун – до чотирьох. Підсудним інкримінувалися злочини, передбачені статтями 77 Кримінального кодексу України (масові безпорядки), 187 (захоплення державних і громадських споруд (мається на увазі собор Софії Київської), 209 (посягання на здоров’я громадян під приводом виконання релігійних обрядів).

Отже, і в цій релігійній епідемії відстежується «зараження» релігійною ідеєю, яка, попадаючи на відповідний ґрунт, призводить до дестабілізації або руйнування соціальної спільності. Спершу в приховано-підготовчому етапі (криза в

суспільстві, нереалізованість амбіцій, духовний пошук Ю.Кривоногова тощо) накопичується ряд спонук, мотивів, які готують підґрунтя для прояву релігійної епідемії. На наступному етапі відстежується вибуховий спалах, що породжує психічно-релігійну хвилю. Джерело спалаху – пасіонарна особистість, поява «живого» Бога (М.Цвігун), навколо якого утворюється активізуючий набір релігійних чинників, що підсилюють, ініціюють створення сакрального простору: отримання одкровення, божественне зцілення, сходження Святого Духа тощо. На третьому етапі можна відстежити момент інституціалізації – перетворення в релігійну общину, коли стрімко починає ширитися вчення, інкорпоруючися в думки і почуття, в поведінку та спосіб життя. Як ми відзначали, релігійна епідемія почала охоплювати все нові простори, нові душі. Її потужні хвилі, створюючи потужні самостійні потоки, дають віддалені «метастази», які починають жити самостійним життям. Нарешті на останньому етапі настає момент затухання – хвиля поступово починає згасати, однак її кола ще довго відсвічують ремінісценціями, впливаючи на долю та життя значних мас людей.

Отже, на основі аналізу вищезазначених релігійних рухів можна вибудувати певний алгоритм виникнення, функціонування релігійних епідемій. Зазвичай вони виникають, з одного боку, як опозиція до традиційної релігії, яка відіграє домінуючу роль у тому чи іншому регіоні, а з іншого – їх основним мотивуючим чинником є пошук нових ціннісних орієнтацій. Біфуркаційним топосом релігійних епідемій виступає харизматична особистість (К.Мальований, М.Цвігун), яка не лише сама постійно «підживлює» свою божественність та неординарність, але цим дійством займаються і її послідовники. Світоглядною основою їх вчення здебільшого є міжрелігійний синтез, в якому еклектично поєднуються різні віровчення, культивуючи ідеї есхатологізму. Відтак започатківці релігійних епідемій та їх послідовники через століття, не домовляючись, немовби наслідують та віддзеркалюють думки один одного. Їх голоси звучать подеколи оригінально й неповторно, однак в переважній більшості як відлуння інших ідей, як обертони мелодії синкретичного релігійного наративу. Тому й релігійно-психічний вірус епідемії, виникаючи на вістрі соціально-духовних криз, змінює не лише релігійний

простір, а й світоглядно-ціннісні орієнтири їх послідовників завдяки наслідуванню, самонавіянню та взаємонавіянню.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ СМИСЛОВІ КОНТЕКСТИ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Державно-конфесійні відносини в країні під час COVID-19

Модель взаємодії між українським суспільством, державною владою та конфесіями, що існувала раніше, вже не могла більше функціонувати в такій кризовій ситуації як коронавірусна пандемія. На сьогодні, через високий ступінь невизначеності, властивий будь-якому соціальному катаклізму, недостатній розвиток або відсутність моделей прийняття рішень і дефіцит відповідної інформаційної бази, переосмислення та розуміння того, як суспільство, державна влада повинна ставитися до релігійних, церковних організацій, є досить важливим.

Безперечно, академічне релігієзнавство не стало осторонь стосовно осмислення феномену пандемії та «карантинної доби». Концептуально, на наш погляд, академічне релігієзнавство, вбачає в пандемії як загрозу, так і виклик для релігійних організацій, в т.ч. і православних конфесій. Загроза полягає в тому, що ті чи інші рекомендації всесвітніх чи державних відомств, відповідальних за здоров'я людства загалом і окремої країни зокрема, можуть спричинити певного роду «зупинки» в діяльності мережі релігійних організацій. «Адже, як зауважує Л. Виговський, в умовах пандемії масове відвідування мирянами храмів, цілування ікон і прийняття Причастя служить джерелом розповсюдження інфекції. В таких умовах церква була змушена переглянути форми власного функціонування. І через це у середовищі духовенства та мирян виникли (та й продовжують) мати місце дискусії щодо запровадження карантину. Їх головною темою стало розв'язання проблеми: чи може церква, як сакральний простір, бути місцем передачі вірусів COVID-19» [14].

Про це ж говорять і закордонні релігієзнавці. Зокрема у фундаментальній монографії «Релігійний фундаменталізм в епоху пандемії» (англ. Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic) наголошується на тому, як влада впливає на діяльність релігійних інституцій під час епідемій і як релігія стає дуже потужним

фактором у тому, щоб віряни сприймали зовсім по-іншому дану ситуацію, на відміну від інших пересічних громадян [129].

Водночас епідемії постають і викликом для релігійних організацій, зокрема і православних. Оскільки, будь-які соціальні, політичні катаклізми наштовхують на те, щоб по-іншому себе поводити, розробляти та втілювати в життя можливо зовсім нові моделі співпраці як з вірянами, представниками певної релігійної традиції так і взагалі громадянами країни.

Щодо ставлення до Православної Церкви України, Української Православної Церкви Московського Патріархату і Української Греко-Католицької Церкви - палітра уподобань така:

- «Серед трьох найбільших Церков України найбільше респондентів позитивно ставляться до Православної Церкви України. До Православної Церкви України позитивно ставляться 52% українців, нейтрально – 34%, негативно – 9%. При цьому, порівняно з червнем 2020 року стало більше тих, хто ставиться позитивно – показник зріс з 42% у червні 2020 року до 52% у червні 2021.
- У той же час до УПЦ Московського Патріархату позитивно ставляться 24% населення (у червні 2020 року – 23%), нейтрально – 37% (у червні 2020 року – 37%), а негативно – 35% (у червні 2020 року – 32%).
- До УГКЦ позитивно ставляться 36% українців (у червні 2020 року – 35%), нейтрально – 50% (у червні 2020 року – 46%), негативно – 7% (у червні 2020 року – 6%)»[59].

«Пандемія коронавірусу може вплинути на релігійне середовище набагато глибше, ніж просто дискусія про Причастя. Сучасні церкви впритул наближаються до розв’язання питань, які стосуватимуться самого їхнього фундаменту і, відповідно, майбутнього функціонування. Що власне є церквою? Для чого вона існує? Раніше цим питанням займалася обмежена кількість богословів, адже парафіянам вистачало й обряду. З введенням карантину богослужіння перейшло в онлайн. Чи зможе церква не тільки здійснювати обряди, але й дати людям сенс життя в нових умовах їх існування? Богослужіння в умовах карантину потребуватиме нового проповідництва. І загальні фрази про те, що можна у піст, а

чого не можна, вже не сприйматимуться так, як це було раніше. І потрібно мати на увазі те, що в умовах онлайну увага людини по своїй природі набагато менш акцентована на проповіді, ніж у храмовому вимірі. За таких умов церквам доведеться по -новому обґрунтувати актуальність таїнств та ритуалів. Отож, в умовах коли змінюється світ, церкви повинні зрозуміти глибину викликів, які перед нею постали. І ці виклики потребуватимуть подальшої модернізації церковного життя» [14].

Через це можемо сказати, що релігієзнавче осмислення акцентовано не стільки на дослідженні причини появи епідемій, хвороб і т.п., скільки зосереджується на висвітленні специфіці функціонування релігійних організацій, зокрема православних у такій кризовій ситуації, особливостями державно-конфесійних відносин під час пандемії, а також розкриттю потенційних наслідків від неї як для духовенства, так і мирян.

За результатами всеукраїнського опитування громадської думки, що було проведено упродовж 25-28 червня 2021 року Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) зазначимо: «Переважна більшість українців (73%) продовжують вважати себе православними. Ще 9% вважають себе греко-католиками, а 7% – атеїстами. Інші варіанти відповідей обрали менше респондентів; Серед тих, хто вважає себе православними, більшість – 58% – вважають себе належними до Православної Церкви України. Цей показник зріс порівняно з червнем 2020 року з 48% до 58%; Вважають себе належними до Української Православної Церкви Московського Патріархату 25% (проти 21.5% у червні 2020 року). Крім цього, 12% таких респондентів вважають себе просто православними, без конкретизації Патріархату (проти 23% у червні 2020 року)»[59].

Слід підкреслити, що Православна церква України як і ключові католицькі конфесії (Українська греко-католицька церква та Римо-католицька церква в Україні) демонстрували високий рівень дисципліни в умовах карантинних обмежень, в першу чергу завдяки дотриманню рекомендацій Вселенського патріархату та Ватикану відповідно [90]. Тому, з огляду на конструктивну реакцію більшості релігійних організацій, на обмежувальні заходи з боку української влади

під час локдауну, після його завершення Міністерство культури та інформаційної політики України запропонувало такий алгоритм поступового відновлення систематичної та повноцінної діяльності релігійних організацій, в т.ч. і православних:

- «Відкриття храмів для індивідуального відвідування віруючими й звершення приватних молитов (але не в часі звершення традиційних служб представниками духовенства: без присутності віруючих та за участі не більше 10 осіб), із дотриманням всіх правил поводження в суспільних місцях під час карантину (зокрема з дотриманням вимоги, щоб наповнюваність храмів передбачала одну особу на 10 кв. м. приміщення), може бути можливим, коли протягом 10 днів поспіль відсоток виявлених випадків захворювання серед усіх протестованих щоденно знижується, а щоденна кількість осіб, які одужали, стала або зростає.
- Проведення богослужінь за присутності обмеженої кількості віруючих в храмі (молитовному будинку) із дотриманням всіх правил карантину, зокрема з використанням засобів індивідуального захисту (ЗІЗ) й фізичної дистанції між присутніми, може бути можливим, коли під час 10-ти днів поспіль кількість нових не пов'язаних між собою випадків захворювання щоденно менше, ніж 5 на область.
- Проведення звичних служінь із залученням значної кількості віруючих до традиційних ритуально-обрядових дій, як, до прикладу, масового причастя, із дотриманням священнослужителями та віруючими норм особистої гігієни, зокрема з використанням ЗІЗ, може бути можливим, коли в Україні фіксуватимуть лише поодинокі випадки зараження на Covid-19, які пов’язані виключно з імпортуванням захворювання» [57].

Як результат, потреба у соціальному дистанціюванні та впровадженні богослужінь в Інтернеті ініціювали дискусію в середовищі духовенства ПЦУ, яка може вплинути на майбутнє релігійної практики релігійних організацій в Україні.

Однак таке питання викликало бурхливе обговорення , особливо після «Інтернет- Євхаристії» представниками ПЦУ - священниками Ігорем Саввою та Дмитром Вайсбурдом.

Тож після цієї ситуації, на фейсбук-сторінці архієпископа ПЦУ Євстратія (Зорі) було опубліковано серію роздумів (статусів). «У першому своєму дописі він стверджує, що не можна звершувати Євхаристію дистанційно, оскільки не можна їсти й пити дистанційно (порівняння, як на мене, маніпулятивне, оскільки причащаються люди фізично, а мова йде про дистанційне освячення, а не споживання самого Причастя – Д.Г.). Другий аргумент – не можна змінювати форму Причастя, оскільки її встановив сам Ісус Христос. Далі архиєпископ Євстратій стверджує, що логіка онлайн-причастя виключає, за відсутності необхідності, і священника, і саму Літургію, і залишаються тільки Бог і людина, а оскільки Бог у душі, то достатньо буде звершити медитацію. Також архиєрей вважає, що онлайн-трансляція є спогляданням таїнства, а не участю в ньому, а Літургія передбачає саме участь. Тут очевидна суперечка архиєпископа Євстратія з протоєреєм Ігорем Саввою, коли насправді людина бере участь у Літургії – коли вона фізично присутня у храмі, але не чує євхаристійних молитов (а найчастіше навіть і не здогадується про їхнє існування)? Чи коли вона фізично відсутня, але дистанційно чує і бачить здійснення Євхаристійного канону?» [21].

Тому ми можемо бачити діалектику, якщо стосовно рекомендацій та обмежувальних заходів державної влади ПЦУ віднеслась абсолютно спокійно і покірливо, то серед представників вищого і середнього духовенства постав конфлікт щодо трансформації таїнств, який говорить про виклики майбутнього людства. Відповідно, така ситуація стимулює створення нових умов та форм взаємодії між суспільством і конфесіями та їхніми прихильниками.

Доречно в цьому контексті зазначити думку відомої дослідниці Т. Деркач: «Історія Церкви має багато посилань на нестандартні, нелінійні ситуації, з якими стикаються віруючими або єпископами в давнину або в Середніх віках. Церква ніколи не мала спокійних періодів, коли можна було служити літургії, хрестити, висвячувати та приймати причастя з повною впевненістю у завтрашньому дні. Церква не була конвеєром для здійснення одних і тих же ритуалів день у день. Змінилися певні зовнішні чи внутрішні обставини –

Церква змінила як практику богослужінь, так і була змушена вдосконалити вчення як про Бога, так і про нього самого. Але траплялись і надзвичайні ситуації, коли потрібно було швидко приймати унікальні рішення. У юриспруденції це називається ad hoc – способом розв'язання конкретної проблеми або завдання, який не може бути пристосований для розв'язання інших проблем і який не вписується в загальну стратегію прийняття рішень (виняток). До речі, в Церкві було багато таких виключень, але їх чомусь використовували як прецеденти, коли це було вигідно» [22].

Відповідно, коронавірусна інфекція і потужний науково-технічний прогрес, спонукали до розвитку потенційно нових форм участі в таїнствах, в тому числі віддалено, «в режимі онлайн». Це пов'язано з тим, що безпосередня участь може призвести до збільшення кількості пацієнтів серед населення певної країни. Тому можлива трансформація таїнств може гарантувати безпеку та здоров'я громадян держави [14].

Водночас, це становило найбільш суперечливий момент для православної та католицької церков було прийняття таїнств Сповіді та Причастя під час пандемії. Процес модернізації богослужбової практики для деяких церков болісний через строгість богослужбової традиції, низьку якість освіти духовенства, пріоритет обрядів над цінностями. Інтернет-богослужіння ставить нові виклики для традиційних релігій, священний простір молитовного будинку є невіддільною частиною релігійної практики [110] .

Цікаво відзначити, що ця дискусія виникла саме в православному середовищі України. Католики в Україні, як і в низці країн, де багато громадян сповідує католицизм не роздумували над варіантами участі у таїнствах. Так, в українських реаліях:

- Римо-католицька церква (РКЦ) в Україні, 17 березня 2020 р. опублікувала звернення до єпископів про діяльність під час пандемії. На додаток до рекомендацій щодо соціального дистанціювання та санітарії, РКЦ запропонувала обмежити участь віруючих у богослужіннях, а тому

використовувати якомога ширше всі канали зв’язку з ними – радіо, телебачення, Інтернет-канали та соціальні мережі [28]:

- 24 березня 2020 р. були опубліковані рекомендації греко-католицькому духовенству проводити літургійні обряди під час карантину [8]. Сюди входило: створити можливість для людей брати участь у богослужіннях у прямому ефірі через соціальні мережі; вшанувати плащаницю під час карантину поклоном до землі, а не поцілунком; а святкувати Великдень лише просто неба [39].

Своєю чергою УПЦ досить по-іншому відреагувала у своїй діяльності на розповсюдження коронавірусної пандемії. Діяльності цієї православної структури притаманний значний консерватизм. 18 березня 2020 р. Священний Синод Української Православної Церкви опублікував звернення у зв'язку з розповсюдженням COVID-19, в якій було надано наступні рекомендації щодо релігійної практики: користуватися одноразовим посудом, підтримувати церкви в чистоті, провітрювати та чистити більше часто відправляти Таїнства Сповіді та Причастя цілий день, а якщо кількість вірян понад 10 осіб, проводити богослужіння на подвір’ї просто неба [30]. Однак, попри цей заклик, священство УПЦ часто ігнорувало обмеження карантину, особливо у великих монастирях.

Логіку позиції церкви добре прояснив релігієзнавець Д. Горевой, зазначивши наступне: «Порушення карантину під час пандемії коронавірусу – не перший випадок, коли великі монастирі УПЦ демонстративно порушують закон і в такий же чин уникають відповідальності. Вони вважають, що через те, що вони відокремлені від держави, державні закони не можуть застосовуватися до них. В Україні чоловік у рясы часто позиціонує себе "вище закону", тобто церква окрема і законодавство теж окреме. І це стосується не лише УПЦ, але й інших конфесій, просто Московський патріархат демонструє це найбільш чітко, яскраво та зарозуміло [20].

Водночас, ми вважаємо, що така непоступливість представників УПЦ рекомендаціям та обмеженням, запровадженим державною владою, пов’язана з тим, що саме в цій православній конфесії спостерігається доволі велика частина віруючих фундаменталістів. Особливо це яскраво простежується в контексті

взаємовідносин з COVID-дисидентами, зокрема і які притримуються чітко вираженої релігійної приналежності до УПЦ. Основні ідеї, поширені COVID-дисидентами, можна узагальнити як наступні:

- вірусу немає. Це лише спосіб встановити світову диктатуру і заборонити церквам збиратися;

- не носіть масок, не тримайтеся на відстані, оскільки це все залякування;

- право не вірити в коронавірус та право не піддаватися диктатурі і чіпам є загальними правами людини.

Релігійний світогляд віруючих має ірраціональну основу і тому не здатний критично сприймати такі теорії змови. Більшість урядів взяли до уваги керівні принципи для релігійних громад та лідерів, розроблені спільно з релігійними представниками в Офісі Світової організації охорони здоров'я. Відповідаючи на виклики COVID-19, світська влада зобов'язує релігійні громади адаптувати свою діяльність до епідеміологічної ситуації. Ця адаптація відбувається як завдяки, так і попри конкретні дії голів місцевих релігійних громад. З огляду на зростаючу пандемію COVID-19 у ряді європейських країн, включаючи Україну, різдвяні та великодні свята відбувалися із суворими обмеженнями, що, своєю чергою, могло і може спровокувати новий сплеск COVID-дисидентства.

Однак для науковців (релігієзнавців, соціологів, політологів, фахівців з публічного управління) COVID-фундаменталізм серед віруючих УПЦ порушує кілька життєво важливих питань загалом для релігії як соціального інституту в державі:

- Чи буде релігія відігравати позитивну чи негативну роль у подоланні викликів COVID-19?
- Чи зможе державна влада залучити досвід та ресурси релігії для розв'язання проблеми кризи, спричиненої коронавірусом, та відновлення людства після закінчення глобальної пандемії?
- Чи церква і суспільство отримають урок із того, що відбувається?
- Це буде фактором толерантності та співпраці, чи ізоляціонізмом та фундаменталізмом? Час покаже [136].

Наочно наявність саме релігійних фундаментальних серед віруючих УПЦ засвідчують соціологічні дослідження, які були здійснені та Українським центром економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова під час жорсткого нокдауну навесні 2020 р. (Рисунок 1) [55].

	КОНФЕСІЙНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ		
	ПЦУ	**УПЦ**	**Люди, які ідентифікують себе православними**
Так, я відвідую так само, як і до карантину	8,2	11,1	3,9
Так, я відвідую, але значно менше	20,9	35,3	18,2
Ні, я не відвідую	70,9	53,2	77,3
Складно відповісти	0,0	0,5	0,5

Рисунок 1

Як бачимо, саме представники УПЦ відвідували богослужіння більше за вірян ПЦУ храми, тоді як взагалі не відвідували понад 50% у першої і 70% у другої.

Цікавим фактом, який, на нашу думку, слід відзначити, що фактично спільну позицію з керівництвом УПЦ мав і очільник Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) – Патріарх Філарет. Він також досить швидко відреагував на введення карантину. Першоієрарх УПЦ КП був учасником Об'єднавчого собору, який відбувся 15 грудня 2018 року, й призвів до створення ПЦУ. Однак, навесні 2019 р. Філарет вступив у конфлікт з керівництвом цієї Церкви і вирішив відновити УПЦ КП, яку він очолював до подій грудня 2018 р. На сьогодні, УПЦ КП це маргінальна релігійна структура, але Патріарх Філарет – дуже

відома особа, й певна частина православних українців прислухається виключно до його думки.

Відповідно, 12 березня 2020 р. він опублікував звернення до віруючих УПЦ КП щодо поширення коронавірусної хвороби. Він заявив, що «глобалізація світу є головною причиною масштабів епідемії» [29]. У дусі православного консерватизму Філарет заявив, що «такі неприємності є проявом гніву Бога на гріхи людства. Будь-яка епідемія, включаючи коронавірусної епідемії, є закликом Бога до покаяння, особливо для християн, які нещодавно різко відступили від християнських цінностей» [29].

В той же час у зверненні надано рекомендації священству щодо дотримання санітарно-гігієнічних заходів превентивного характеру, які не суперечать православній вірі. Однак Патріарх Філарет заявив, що «виконання таїнств Церкви, зокрема Святого Причастя, Хрещення та інших, не є засобом розповсюдження інфекції» [29]. Тобто, як ми бачимо, цей церковний діяч вважав, що пандемія не є причиною відступати від усталеної практики здійснення богослужінь православної церкви.

Відповідно, така строкатість у поглядах на природу епідемії та особливостей функціонування православних конфесій під час корона вірусної пандемії потенційно може стати основою для різного роду конфліктів. Відповідно, на наш погляд, якщо і впроваджувати нововведення у здійсненні богослужінь, відповідно до рекомендацій та обмежень, накладених владою, включаючи ті, що стосуються участі в таїнствах, необхідно бути дуже обережним до почуття віруючих, як у глобальному, так і на локальному рівні. Так як уникаючи небезпеки з точки зору здоров’я, ми можемо зустріти іншу сторону релігійної небезпеки – конфлікти та сутички між прихильниками різних поглядів на це питання. Отже, головним завданням є не стільки запровадження нових форм таїнств у православній церкві, скільки захист від потенційних релігійних конфліктів, які можуть виникнути, залежно від того, яке радикальне рішення може бути прийняте чи відхилено [132].

Таким чином, вітчизняні конфесії, як і загалом інші релігійні організації, опинилися «між Сцилою і Харибдою» – загрозою повноцінного здійснення

богослужінь та викликом щодо появи нових форм комунікації між духовенством та вірянами. ПЦУ послідовно себе проявила як така православна конфесія, що чітко виконує приписи ВОЗ, МОЗ та загалом керівництва держави щодо обмеження функціонування релігійних організацій. Водночас, саме в ній відбулася дискусія і конфлікт всередині духовенства щодо потенційної імплементації онлайн-таїнств (зокрема, Причастя та Сповіді). Так само, якщо в середині духовенства УПЦ не було конфліктів щодо звершення таїнств, або (не)виконання обмежувальних заходів, то якраз між державною владою і представниками ієрархії виникали непорозуміння щодо повного, або часткового припинення діяльності того чи іншого монастиря (храму).

2.2. Держава і релігійні організації:пріоритетні напрями релігійної безпеки та «зони» занепокоєння

Сьогодні в релігійному просторі України поряд із переформатуванням обрядово-культової діяльності спостерігається стабільність щодо незмінно високого рівня суспільної довіри до Церкви. Водночас привертає увагу збереження регіонального характеру переважної більшості показників рівня і характеру релігійності, конфесійного і церковно-конфесійного самовизначення громадян, оцінок ролі релігії і Церкви в суспільстві тощо.

Перш за все, автори дослідження розглядають відносини між державою і релігійними організаціями крізь «призму» релігійної безпеки не в статичному, незмінному вигляді, а в контексті їх історичної динаміки – синхронічний метод уможливлює смислову кореляцію даних питань, пов’язаних із коронавірусною пандемією в Україні та інших державах; натомість діахронічний метод дозволяє відстежити соціальну динаміку процесу, яка розгортається під її впливом.

Тому суспільно важлива діяльність релігійних організацій під час пандемії свідчить про те, що релігійні конфесії є важливим партнером держави, зокрема в умовах кризи, для мобілізації різноманітних ресурсів та реалізації гуманітарних проектів. Інтенсифікація співпраці між двома інституціями визначатиме вектор державної політики щодо свободи свідомості та свободи віросповідання. Це

питання, зокрема, обговорювалося 23 червня 2020 року на зустрічі членів АВЦКРО з новим міністром культури України О.Ткаченком та головою Державної служби України з питань етнічної політики та свободи совісті О.Богдан. У зв'язку з нинішньою ситуацією, пов'язані напрямки співробітництва мають розвиватися далі через необхідність широкої гуманітарної підтримки вразливих груп громадян.

Поряд із позитивним впливом заходів карантину на стримування та запобігання масового захворювання COVID-19, були й негативні моменти, які, передусім, були пов'язані з певними обмеженнями для населення країни. До таких обмежень прав можна зарахувати наступні:

(1) обмеження права на повагу до приватного життя;

(2) обмеження права на свободу (примусове поміщення громадян в обсервації);

(3) права громадян на свободу пересування (заборона переміщуватися через державний кордон, скасування транспортного сполучення);

(4) обмеження права на свободу мирних зібрань (заборона збиратися більш ніж певна кількість осіб);

(5) обмеження права на освіту (заборона відвідувати освітні заклади);

(6) обмеження права доступу до медичних послуг (тимчасове припинення проведення планових заходів з госпіталізації та операцій, окрім невідкладних).

(7) обмеження права на свободу релігії (заборона проведення релігійних заходів)

Так як владою були введені заходи, які обмежували свободу віруючих, відстежимо хоча б у загальних рисах, як змінювалися уподобання респондентів щодо ставлення до проблеми свободи совісті та оцінки громадянами ставлення держави і влади до Церков в Україні. « 1.Упродовж періоду моніторингу більшість громадян постійно висловлювали впевненість у тому, що в Україні забезпечена свобода совісті. У 2020р. з тезою про те, що «в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом» погодилися 71% опитаних: від 85% жителів Заходу до 56% – Сходу; за ознакою церковно-конфесійної належності: від 82% вірних ПЦУ до 47% (відносна більшість) тих, хто не відносить себе до жодної

релігії. Примітно, що від 2000р. на Заході частка тих, хто підтримує цю тезу стало збільшувалася, в Центрі упродовж цього часу відповідний показник коливався в діапазоні 66-71% (у 2020р. – 69%), а на Півдні і Сході він зазнавав значних коливань (періоди зростання цього показника змінювалися періодами зниження). Відчутних коливань зазнало також число опитаних, які підтримали тезу про те, що «релігійні організації і церкви занадто зловживають наданими їм правами і свободами»: так, у 2000р. з нею погодилися 38% респондентів, у 2019р. показник склав 48%, а наразі повернувся до попередні значень і становить 38%: від 33% і 34% на Заході і Сході, відповідно, до 44% і 40% у Центрі та на Півдні, відповідно. Підтримка тези «свобода совісті і рівність віросповідань перед законом декларується, але не здійснюється» виразно залежить від конфесійноцерковної визначеності респондентів: так, її підтримали 47% вірних УПЦ(МП) – і лише 30% вірян УГКЦ. 2. Упродовж періоду моніторингу змінилися оцінки громадянами ставлення держави і влади до Церков в Україні. Підтримка тези про те, що «влада ставиться однаково до всіх релігійних організацій в Україні» знизилася з 29% у 2010р. до 21% на цей час: від 25% на Заході до 14% на Сході; від 27% вірних ПЦУ до 12% тих, хто не відносить себе до жодної релігії. Натомість збільшилося число тих, хто не може визначитися в цьому питанні: з 35% у 2000р. до 42% у 2020р. Сукупна частка тих, хто вважає, що «є церкви, до яких влада ставиться краще, ніж до інших» та «влада вивищує одну Церкву на противагу іншим», у 2010р. становила 36%. У 2013р. вона зросла до 49% і 50, відповідно, у 2019-2020рр. спостерігалося зниження цього показника, який у 2020р. становив 38%. На питання «Чи змінилося ставлення влади до Церков після виборів 2019р.?» відносна більшість (36%) опитаних відповіли негативно: від 38-41% опитаних на Заході, у Центрі та на Півдні до 28% на Сході. Зміну ставлення влади на «більш нейтральне» відзначили 26% опитаних, а на «більш прихильне до однієї із Церков» – лише 8% (як і у 2019р.)»[45].

Звичайно, обмежувальні заходи спричинили зменшення кількості людей, які користувалися громадським транспортом, а також брали участь у релігійних відправах. Водночас, стрімкого збільшення набуло відвідування магазинів. Можемо наочно це продемонструвати таким чином (Рисунок 2.) [55, с.13]:

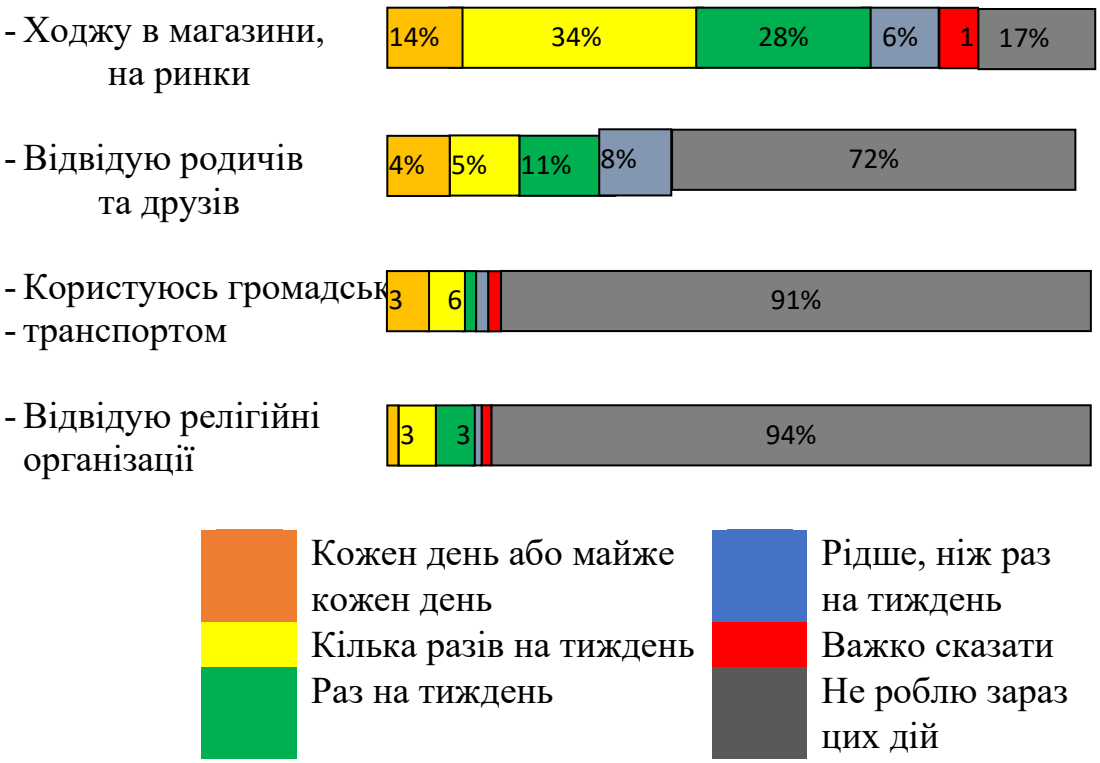

Рисунок 2

Відповідно, вищенаведені соціологічні дані свідчать про те, що люди під час локдауну зводили до мінімуму користування громадським транспортом, так само як і не відвідування богослужінь. З одного боку, можемо говорити, що така спільність показників обумовлена відсутністю роботи транспорту по всій території України і водночас трансляцією богослужінь основних релігійних конфесій нашої держави на телебаченні, або ж в мережі Інтернет, зокрема на Fb-сторінках релігійних організацій. З іншого боку, ці соціологічні дані свідчить про те, що головним для населення країни є забезпечення товарами першої необхідності, а також можливість приділення уваги і турботи своїм рідним і друзям.

Сьогодні релігійність охоплює переважну більшість населення, мережа релігійних громад постійно зростає, старі церкви відновлюються, будуються нові церкви, релігійні діячі стали досить помітними в інформаційному полі, релігійні організації та об'єднання висловлюють свою позицію з найважливіших громадських питань і направляють свої рекомендації уряду.

Водночас, в Україні релігійність більшості віруючих залишається поверхневою, переважно ритуальною та магічною; релігійні громади функціонують як соціальні спільноти лише в обмеженій мірі; соціально-політичне

бачення віруючих мало або взагалі не пов’язане з їхніми переконаннями; можливості впливу релігійних діячів на соціальні процеси у випадках, коли такий напрямок такого впливу не збігається з уже сформованими в суспільстві ідеями та бажаннями, залишаються досить обмеженими.

Тому якщо, не заглиблюючись в типологію релігійності, варто відзначити, що релігійність, в тому числі і в контексті такої ситуації як COVID-19, слід аналізувати на двох рівнях: декларативному та фактичному, реальному. В українській соціології вже багато років поспіль проводяться соціологічні дослідження щодо релігійних уподобань людей. Використовують цей всеосяжний показник для оцінки як релігійної поведінки, так і релігійного знання, участі у релігійних заходах та різноманітних практиках. Також вивчаються і інші показники – глибина релігійних вірувань: віра в релігійні заяви, наголос на віруваннях, участь у релігійних зборах (богослужіннях), особисті молитви та фінансова підтримка церкви.

Виходячи з оцінок глибини релігійності, виділяють два принципово різні типи релігійності:

- масові вірування;
- церковні вірування.

Згідно з дослідженнями, крім протестантів, до другої категорії належить близько третини віруючих традиційних церков, релігійність яких відповідає існуючим релігійним стандартам ортодоксального наслідування. Більшість з цих стандартів слід віднести до повсякденних практик традиційної релігійної поведінки, які потребують окремого вивчення в контексті тих чи інших поведінкових вибірок. І хоча в просторі соціології релігії існують вже чимало концептів, які намагаються пояснити деталі взаємодії релігійності з полем культури та цінностей, слід зазначити, що соціальний та культурний механізм трансформації релігійних переконань є загалом новим для вітчизняних соціологічних теорій з огляду на унікальну соціальну ситуацію в сучасній Україні.

Ця унікальність простежується у відповідях на вищезазначені питання за географічними регіонами нашої країни (Рисунок 3). [55, с.25]:

	Захід	Центр	Південь	Схід
Храми і молитовні будинки під час коронавірусної пандемії мають функціонувати тільки з обмеженнями та суворим дотриманням усіх санітарних правил	59,9	50,5	27,9	1,3
Під час коронавірусної пандемії храми і молитовні будинки не повинні відчинятися, бо це небезпечно	20,7	29,1	62,9	8,1
Під час пандемії храми і молитовні будинки мають бути відчинені, щоб люди могли молитися за здоров'я своє та інших	15,2	11,8	4,2	2,1
Важко відповісти	4,2	8,6	5,0	8,5

Рисунок 3

Ми можемо бачити, що в національному масштабі більшість респондентів схильні до думки, щоб місця відправлення культу були відкриті, але, звичайно, за умови, що люди мають захисну маску та дотримуються соціальної дистанції. Водночас можна зазначити, що Південь та Схід України є регіонально більш обережними, тоді як Захід та Центр висловились за ліберальне ставлення до функціонування релігійних організацій.

Чому така строкатість у регіональному аспекті? Це зумовлено двома причинами: історичною та сучасною. По-перше, якщо мова йде про історичний чинник, то довгий час Україна була об'єктом посягань сусідніх держав з різним політичним та релігійним ландшафтом через вигідне географічне положення та природні ресурси. Через це в новій історії України можна було спостерігати досить неоднозначну державно-конфесійну політику (далі -ДКП). Зокрема, в цьому контексті науковці виділяють чотири етапи:

1) модель повного включення церкви до державних структур (синодальний період православної церкви в Україні);

2) модель за часів державного будівництва в 1917–1919 рр. («особливий» політико-правовий статус церкви в умовах еволюції форм суспільного устрою);

3) радянська модель (законодавче відокремлення церкви від держави, сприйняття церкви як політичного опонента, атеїзм, офіційне проголошення свободи совісті).

4) сучасна модель ДКП (конституційне відокремлення церкви від держави та школи від церкви; рівність усіх релігійних організацій перед законом; невизнання державою будь-якої релігії як обов'язкової; невтручання держави у діяльність релігійних організацій; державний захист прав та інтересів релігійних громад).

Водночас, складність нинішнього стану обумовлена і наявністю двох потужних православних організацій в Україні, які мають пряме відношення або до Константинопольського чи Московського Патріархату та кожна з яких проголошує себе єдино вірною/канонічною. Через це, публічні/політичні рішення, які пов’язані з функціонуванням релігійних організацій, є, здебільшого, туманними та викликають стійку невизначеність. У зв’язку з цим владі необхідно виважено ставитися до запровадження деяких державних норм, що обмежують діяльність релігійних організацій на підставі як справедливості, так і ефективності політики. Необхідно віднайти баланс між мінімізацією релігійних конфліктів та повагою релігійних прав і свобод, в т.ч. і під час таких кризових ситуацій, як COVID-19.

Водночас слід зауважити і про наслідки, які може викликати дисбаланс взаємовідносин між релігією та владою. Як приклад, коли в липні 2020 р. Міністр охорони здоров’я М. Степанов головною причиною збільшення випадків захворюваності на COVID-19 у Західній України назвав відвідування богослужінь у храмах, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) заявила, що подібні звинувачення є некоректними, а церкви і релігійні організації в цілому вживають необхідних заходів щодо безпечного проведення богослужінь, інших релігійних заходів і своєї соціальної діяльності. У кінцевому підсумку до безпосередніх конфліктів не дійшло, Уряд та церкви пішли на взаємні поступки, проте Уряду стає складно не зважати на релігійні суб’єкти, а розходження між світськими вимогами та релігійними поглядами на світ у майбутньому можуть зростати.

Релігійні лідери на сьогодні є тими персоналіями, до кожного слова яких дослухаються. Однак релігійним лідерам варто зрозуміти, що часи, коли довіряли кожному їхньому слову – пройшли. Тепер на репутацію та довіру треба працювати. А суспільству, органам влади варто пам'ятати, що церкви готові заявляти про розпалювання релігійної ворожнечі через будь-який дрібний привід, навіть часто-густо коли зовсім не відстежуються елементи ворожнечі. Звичайно, в цьому контексті постають питання персональної відповідальності.

Поряд з активними суперечливими процесами трансформації всередині релігії, також можна виділити і два основні, особливо актуальні для нашої країни, антиподні вектори «на карантині»:

1) гостра критика представників релігійних спільнот за відновлення зібрань, що подекуди спричиняють спалахи епідемії серед членів громади з подальшими закликами заборон, стягнень тощо;

2) констатація збільшення інтересу та потреби в релігійній сатисфакції серед населення, емоційно виснаженого постійним станом тривожності за майбутнє, страхом за власне життя й добробут; розуміння соціальної спроможності релігійних спільнот і їхніх лідерів впливати на норми поведінки своїх адептів часом продуктивніше й дієвіше, ніж «працюють» рішення, постанови й заклики урядових чи інших адміністративних структур.

Така виразна діалектичність внутрішнього та зовнішнього облаштування релігійності в умовах COVID-19, мотивує дослідників цілеспрямовано вдаватися до аналізу комплексу чинників взаємовпливу між релігією як світоглядним та соціальним феноменом і пандемією COVID-19 як не тільки соціальним, а й ціннісно-світоглядним викликом.

Коронавірусна інфекція, а також потужний науково-технічний прогрес, спонукали до розвитку потенційно нових форм участі в таїнствах, у тому числі дистанційних, «онлайн». Це пов'язано з тим, що безпосередня участь може призвести до збільшення кількості хворих серед населення певної країни. Тому можлива форма змін таїнств може гарантувати безпеку та здоров'я громадян держави.

Дане питання викликало бурхливу дискусію, особливо після «онлайн-Євхаристії» представників ПЦУ – священиків Ігоря Савви та Дмитра Вайсбурда. Перший священик (до ситуації з онлайн-причастя) був настоятель храму в Запоріжжі, а другий – у Черкасах. Після того, як вони здійснили таїнство Євхаристії онлайн, обидва священики були вилучені правлячими єпископами зі складу єпархій. Тож після цього на сторінці Архієпископа ПЦУ Євстратія (Зорі) у Фейсбук було опубліковано серію роздумів (статусів).

На нашу думку, якщо і впроваджувати нововведення у звершення богослужінь, відповідно до рекомендацій та обмежень, встановлених владою, у тому числі щодо участі в таїнствах, необхідно бути дуже обережними, відповідно до індивідуального сприйняття віруючих. Бо уникаючи небезпеки в плані здоров'я, можна зустрітися з іншою стороною релігійної небезпеки – конфліктами та зіткненнями між прихильниками різних поглядів на це питання. Таким чином, головним завданням є не стільки запровадження нових форм таїнств у Православній Церкві, скільки захист від потенційних релігійних конфліктів, які можуть виникнути залежно від того, яке радикальне рішення можна прийняти чи відхилити.

Отож православні віруючі реально розділилися на два табори – одні вважають, що тіло і кров Ісуса можуть передати вірус, а інші це категорично спростовують та взагалі вважають богохульством. Примітно, що віряни навіть не сперечаються, чи дійсно вино і хліб є тілом і кров'ю Ісуса?

Прихильники першої групи вважають, що причастя не є дезінфектором та не працює за принципом хлорки, а тому вірус може передатися через ложку. У богословів, які поділяють цю думку, більш вишукане обґрунтування. Оскільки причастя є тілом і кров'ю Ісуса, а він був боголюдиною, то і причастя має, як божественні, так і людські якості, а отже може переносити вірус.

Нам видається, що логіка «або-або» в дискусії про онлайн Євхаристію значно ширша. Сьогодні символічний інструментарій став складовою семіосфери та все ширше використовуваним засобом масової культури, ідеології, політики та релігії, де іноді він набуває найнесподіванішого змістовного наповнення. Тим паче, що

будь-яка релігія в своїй системі має своєрідну символічну «матрицю», яка формує унікальність даної релігійної системи та відмінність її від інших. Знаково-символічні форми відіграють роль репрезентації реальності людини, оскільки ця реальність ніколи не дається їй безпосередньо. Релігійна свідомість є певним смисловим актом, складеним з елементів смислової форми і смислового змісту. При цьому в кожному смисловому акті присутній також і сенсожиттєвий горизонт. Отже, іноді релігійний символ, попадаючи в світську сферу, втрачає свій сакральний флер й починає функцінувати в іншій системі координат. Тому й гадаємо, що проблему онлайн-таїнств, перш за все, потрібно розглядати в системі «сакральне-профанне», «сакралізація-секуляризація».

Погоджуємося з думкою Д.Горєвого: «Віра у свідомості фундаменталіста дає не тільки дороговкази у світі духовному, але і направляє у світі матеріальному. Наприклад, дає поради щодо медицини. Саме через таку безкомпромісну позицію «або-або», фундаменталісти і вірять, що через Чашу не можна заразитись. Що Причастя працює як хлорка і дезінфікує усе, до чого дотичне. Те, що це не відповідає вченню церкви та є потенційною єрессю – для фундаменталіста немає значення. Для нього є світ сліпої віри, а раціональні розмірковування – від лукавого. А якщо точніше – є продуктом того самого модерну, проти якого фундаменталізм бореться. Саме тому, фундаменталісти так підозріло ставляться до богословів, які починають пояснювати традицію. В традицію треба вірити та її повторювати, а не пояснювати. Останнє може сприйматися навіть як богохульство чи святотатство, як замах раціонального на сакральне»[19].

Однак закономірно постає питання: «Чи зроблять певні висновки фундаменталісти? Чи змінять свою точку зору щодо обмежувальних заходів, введених органами державної влади? Чи теза «ритуал над усе» знівелює всі пересторога, переважить власну репутацію, власний досвід втрати своїх вірян ?» Мабуть, скоріше всього, вони й надалі будуть прихильниками COVID-дисиденства, вигадувати й поширювати різні виправдальні версії щодо своєї поведінки та вчинків. «Вони будуть вигадувати абсолютно фантастичні версії про те, що їх підставили, що проти них ведеться спланована інформаційна кампанія, що це сили

диявола хочуть зруйнувати істинну церкву та спокусити справжніх віруючих. Проте вони не визнають власних помилок та власної провини»[19].

Водночас варто зазначити, що ключові аспекти дискусії навколо можливої онлайн-Євхаристії (онлайн-сповідь, онлайн-хрещення в Інтернеті тощо) здебільшого є богословськими або, радше, сакраментальними. Сучасне релігієзнавство ставить ряд інших питань:

- Чи можна вирішити проблему релігійної (не)безпеки шляхом запровадження нових форм таїнств?

– Чи можуть онлайн-таїнства повністю замінити реальну присутність віруючих у церкві?

Відповіді на ці питання можуть стати основою як для конструктивних, так і для деструктивних діалогів. Тож, на нашу думку, впроваджуючи нововведення у церковні служби, відповідно до рекомендацій та обмежень, встановлених владою, у тому числі щодо участі в таїнствах, необхідно робити це виважено, пам’ятаючи про індивідуальні особливості віруючих.

Також варто звернути увагу на значну роль релігійних організацій та громад у порятунку життів людей та зменшенні випадків COVID-19. Релігійні організації були і є одним із основних джерел підтримки, контролю та безпосередньої медичної допомоги та соціального обслуговування своїх громад. Натомість релігійні лідери поділилися інформацією про важливість охорони здоров’я для захисту членів своєї та інших громад. Вони надавали душпастирську та духовну підтримку у надзвичайних ситуаціях, пов’язаних із охороною здоров’я та іншими проблемами здоров’я, захищаючи потреби вразливих груп населення. Важливим є те, що, враховуючи досвід першої хвилі COVID-19, Всесвітня організація охорони здоров’я розробила загальні рекомендації щодо функціонування релігійних організацій та їхніх стосунків з лідерами країн. Зокрема, у цих рекомендаціях зазначено: «Різні світові релігійні та міжрелігійні організації видавали директиви, консультаційні меморандуми та виступали із заявами, що підтримують діяльність та роль релігійних лідерів організацій, які ґрунтуються на вірі. Багато з цих релігійних організацій зробили свій внесок у ці директиви завдяки

загальновідомому факту, що COVID-19 є глобальною пандемією, яка впливає на всі раси, етнічні групи та географічні регіони та потребує глобальної реакції. Міжконфесійне співробітництво конфесій більшості та меншин є надзвичайно важливим, зокрема, через обмін знаннями, ресурсами та передовою практикою, де це можливо. … Коли національні чи місцеві органи влади дозволять релігійні зібрання, організації самі зможуть приймати власні обґрунтовані рішення щодо того, скільки і як часто будуть проводитися ці збори» [138].

Однак можна припустити, що Україна й надалі розвиватиме обмежувальні стратегії (м'які чи жорсткі, залежно від кількості випадків COVID-19), які дозволять релігійним організаціям забезпечити безпеку громадян країни загалом та віруючих зокрема. Але залишається одне важливе питання: як лідери релігійних організацій у майбутньому реагуватимуть на рішення органів влади щодо можливого впровадження заходів щодо запобігання та стримування пандемії (у тому числі масових щеплень тощо)? Таким чином, можна припустити, що можуть виникнути протести віруючих проти рішень органів влади на основі релігійних переконань, як це спостерігалося під час карантину «вихідних».

Отже, проаналізувавши та визначивши особливості державно-конфесійних взаємин в Україні під час пандемії COVID-19, можна зробити наступні висновки:

Уряд України розробив дві стратегії щодо релігійних організацій у сучасному контексті – обмежувальну та партнерську. Якщо обмежувальна стратегія мала на меті зменшити зростання випадків COVID-19 в країні, то стратегія партнерства – надати взаємодопомогу в лікуванні інфікованих громадян України.

Подальша гармонійна взаємодія органів державної влади та релігійних організацій в Україні під час пандемії COVID-19 залежить від багатьох факторів: епідеміологічної ситуації, рішень державної влади щодо функціонування різних спеціальних установ, у тому числі релігійних, підтримки релігійних лідерів владою, ініціативи щодо запобігання поширенню хвороби серед населення України.

ВИСНОВКИ

Концептуальна модель релігійної безпеки є взаємопов'язаною багаторівневою системою відносин практикування нового формату спілкування, який уможливлюється лише в системі діалогу – «релігійні організації - людина - держава - суспільство» в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз пандемічного характеру та виявлення евристичних можливостей, що здатні впливати на нові тенденції в умовах коронавірусної пандемії. Тому й визначаючи зміст релігійної безпеки потрібно враховувати такі аспекти: по-перше – це захист, збереження і поширення тих спільнот, які духовно розвивають і удосконалюють сучасну людину, формують у неї людиноцентричну свідомість, яка відповідальна за себе, державу, людство, весь світ загалом; по-друге – це стан стабільного функціонування і самобутнього розвитку системи «релігія-людина-держава», яка може мати як конструктивний, так і деструктивний вияв; по-третє, це оцінка людиною ситуації в системі «результативність- економічність-людиноцінність».

Міфо-релігійні уявлення засвідчують формування ідеї безпеки, яка пов'язувалася із захисною функцією, регулювала міжособистісні стосунки та життя первісного суспільства загалом. Виступаючи своєрідною системою світовідчуття, міфо-релігійні уявлення відображали певний рівень ідентифікації людини, її можливості у захисті себе як цілісності. Власне, у міфології віддзеркалюється гармонія між людиною і навколишнім світом, між суспільством і природою. В цьому сенсі вона виступала засобом убезпечення людини від негативних впливів. В міфо-релігійних уявленнях можна відстежити два напрями осмислення безпеки, які безпосередньо зв'язані між собою. З першим напрямом пов'язана поява різноманітних богів, сил, які при всій їх суперечливості і різних сферах впливу «нарощували» свою захисну функцію. Власне, з другим напрямом пов'язувалося виникнення певних засобів як допоміжного чинника захисту людини. Проте реконструкція міфо-релігійного уявлень дозволила встановити, з одного боку, функціональні особливості маски, а з іншого – виникнення та подальші її зміни, що пов'язувалися зі смисложиттєвими орієнтаціями людини.

Релігійні епідемії, які розгорталися на теренах України, засвідчують,

наскільки вони можуть порушувати безпеку людини, її цілісність. На виникнення та розвиток релігійних епідемій впливає, з одного боку, світоглядно-ціннісна криза, спричинена стрімкими поворотами історії, а з іншого – богообраність, харизматичність лідера організації, яка «підживлюється» есхатологічною ідеєю, синкретичним вченням як альтернативним викликом усталеним традиціям. Релігійна епідемія, виникаючи на хвилі кризових соціальних зрушень та набуваючи масового характеру, спричиняє зміну ідентичності людини, в якій значну роль відіграє наслідування, самонавіювання та взаємонавіювання.

Феномен релігійної безпеки, досліджуючись у контексті термінологічної системи «релігійний процес, релігійна ситуація та подія»(схоплюється динаміка, неповторність, значеннєвість) і «релігійна епідемія (масове явище швидкого поширення релігійних уявлень, ідей, учень) -пандемія (впливовість та маштабність)» визначається як стан стабільного функціонування і самобутнього розвитку конфесійних та державно-конфесійних відносин із точки зору їх кількісних та якісних характеристик та має два інтерпретативні сценарії розгортання: перший – гармонійний, цілісний (вирізняється узгодженістю, співмірністю зовнішніх та внутрішніх чинників, містить значний конструктивний потенціал, який виявляє себе у продукуванні ідей, що здатні впливати на нові тенденції в системі міжконфесійних та державно-конфесійних відносин), а другий – деструктивний, розбалансований ціннісно-смисловими дисонансами.

Імплементація нових комунікативних форм між вірянами різних конфесій засвідчує необхідність нового ракурсу осмислення культових практик релігійних організацій, які, потрапляючи в контекстуальне поле пандемії, зазнають трансформаційних змін в системі «безпека-небезпека», смислові нюанси яких змінюються як від ступеня релігійності населення, релігійних традицій, ступеня довіри до церковних ієрархів та органів влади, кількості хворих, темпів поширення коронавірусу, наближення визначних релігійних свят тощо, так і від індивідуального сприйняття ситуації.

Відповідаючи на виклики COVID-19, світська влада зобов’язує релігійні громади адаптувати свою діяльність до епідеміологічної ситуації. Ця адаптація

відбувається як завдяки, так і попри конкретні дії ієрархів місцевих релігійних громад. З огляду на зростаючу пандемію COVID-19 у ряді європейських країн, включаючи Україну, різні релігійні свята відбуваються із певними обмеженнями, що, в свою чергу, могло і може спровокувати новий сплеск COVID-дисидентства. Однак для науковців (релігієзнавців, соціологів, політологів, фахівців з публічного управління) COVID-фундаменталізм серед віруючих актуалізує низку життєво важливих питань для релігії як соціального інституту в державі, так і як чинника релігійної безпеки (Чи буде релігія відігравати позитивну чи негативну роль у подоланні викликів COVID-19? Чи зможе державна влада залучити досвід та ресурси релігійних конфесій для розв'язання проблеми кризи, спричиненої коронавірусом, та відновлення людства після закінчення глобальної пандемії? Чи винесе Церква певні уроки із коронавірусної пандемії? Як зміниться модель державно-конфесійних та міжкофесійних відносин?)

Неоднозначність у поглядах на природу епідемії та особливості функціонування конфесій під час коронавірусної пандемії потенційно може стати основою для різного роду конфліктів. Так як значна частина релігійних конфесій опинилася перед загрозою повноцінного здійснення богослужінь та викликом щодо появи нових форм комунікації між духовенством та вірянами, то й появляються противники впровадження нововведень у здійсненні богослужінь. Тому є неприпустимою практика образи релігійних почуттів вірян, розпалювання ворожнечі, підбурювання до конфлікту, поширення фейкової інформації.

Органи державної влади розробили дві стратегії щодо відносин з релігійними організаціями у період коронавірусної пандемії – обмежувальну та партнерську. Якщо обмежувальна стратегія мала на меті зменшити зростання випадків COVID-19 в країні, то стратегія партнерства – надати взаємодопомогу в лікуванні інфікованих громадян України.

З одного боку, пандемія стає фактором, який виступає загрозою для суспільства загалом і релігійних організацій зокрема, а, з іншого – виявляється викликом, каталізатором для потенційних змін у функціонуванні конфесій в тій чи іншій країні, спричиняє конструювання нового досвіду, змінює адаптивні

можливості людини, розширює її смислові контексти в плані зміцнення й подолання кризових ситуацій.

Перелік джерел посилання

1. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.11.2021).
2. Про національну безпеку України: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 09.11.2021).
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 09.11.2021).
4. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 09.11.2021).
5. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849 (дата звернення: 09.11.2021).
6. Анкета соціологічного дослідження: «Релігійна безпека в умовах коронавірусної пандемії». URL: https://docs.google.com/forms/d/1M1bg31Q4R15-GWr3WWXcf_gsPmTSQcplaxeEkvUzLlc/viewform?hl=en&edit_requested=true&fbclid=IwAR0EPdjjG3B8uc3aCAwDe519-Os46vTwPG2T6omnBvhdKP8Q59Rly_BsjVo
7. Антонов К. М. «Русские могилы»: И. А. Сикорский и В. В. Розанов о психологии сектантства. // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. Религиоведение. 2017. № (72). С. 103-125.

URL:https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-mogily-i-a-sikorskiy-i-v-v-rozanov-o-psihologii-sektantstva (дата звернення: 09.11.2021)

8. Арістова А. В. Вплив світової пандемії COVID-19 на релігійність населення // Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті свт. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького). Київ: НМУ ім. О. О. Богомольця, ВР ІФ ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2021. С.26-28.
9. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни. Москва Гипноз. Донецк: Сталкер, 2000. С. 248-275.
10. Бондарев Н. В. Психические эпидемии конца XIX-начала XX века в Российской империи. *Universum: медицина и фармакология.* 2017. № 10 (43). URL:http://7universum.com/ru/med/archive/item/5176 (дата звернення: 09.11.2021).
11. Бондаренко В. Коронавірус, церква, держава і суспільство: деякі акценти та висновки. Релігійно- інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/blog/~viktor_bondarenko/80029.
12. Вакцинация: взгляд церкви. Александр Шевченко: онлайн-форум. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ug-VCwKsxHg&ab_channel=%D0%A1%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5% D0%BD%D0%BA%D0%BEAleksandrShevchenko.
13. Вакцини, виготовлені на лінії ембріональних клітин: можна чи не можна вживати? Школа біоетики УКУ. URL: http://bioethics.ucu.edu.ua/vaktsyny-vygotovleni-na-lyudskyh-biomaterialah-mozhna-chy-ne-mozhna-vzhyvaty. (дата звернення: 09.11.2021).
14. Виговський Л. А. Пандемія коронавіруса (Covid-19) як чинник процесу модернізації українського православ'я. URL: http://www.univer.km.ua/doc/tezi/t_Vigovskiy_L.A.pdf (дата звернення: 09.11.2021).

15. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / Уклад. Я. Головацьким. Київ: Довіра, 1991. 94 с.
16. Відмова від щеплень і Адвентистська церква. Церква адвентистів сьомого дня. URL: https://adventist.ua/news/analytics/otkaz-ot-pryvyvok-y-adventystskaya-tserkov. (дата звернення: 09.11.2021).
17. Гаврилов Е. О. Оцифрованное сакральное: особенности существования религии в интернет-пространстве: по материалам СМИ // Вестник Кемеровского гос. ун-та культуры и искусств. 2014. № 28. С. 177–183.
18. Геннеп А. ван Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва: РАН. Изд. фирма «Восточная литература», 1999. 198 с.
19. Горєвой Д. Не вірю в коронавірус. // Релігійно-інформаційна служба України. URL : https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/80012 (дата звернення: 09.11.2021).
20. Горєвой Д. Чи можуть виселити з лавр України Московський патріархат за порушення карантину. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30571414.html (дата звернення: 09.11.2021).
21. Горєвой Д. Чи можливо причастя онлайн? Як на це відреагували в середовищі ПЦУ? // Церкваріум. URL: https://cerkvarium.org/spetstemy/tserkva-i-koronavirus/chi-mozhlivoprichastya-onlajn-yak-na-tse-vidreaguvali-v-seredovishchi-ptsu (дата звернення: 09.11.2021)
22. Деркач Т. Онлайн-причастя: Кінець світу чи початок богословської дискусії? // Церкваріум. URL: https://duhovnyfront.com.ua/2020/05/16/onlain-prychastia-kinets-svitu-chypochatok-bohoslovskoi-dyskusii. (дата звернення: 09.11.2021)
23. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья. 1993. 418 с.
24. Єленський В. Карантин не є обмеженням релігійних свобод. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/79807 (дата звернення: 09.11.2021)

25. Єленський В. Нові релігійні рухи: напрямки еволюції, зони занепокоєння. Нові релігії в сучасній Україні. // Матеріали круглого столу та науково-практичної конференції. Київ: «VIP», 2000. С.26-61.
26. Єпископ НЄЛЦУ підписав Заяву християн щодо ролі науки під час пандемії. Німецька євангелічно-лютеранська церква України. URL: https://nelcu.org.ua/yepyskop-nyeltsu-pidpysav-zayavu-hrystyyan-shhodo-roli-nauky-pid-chas-pandemiyi/ (дата звернення: 09.11.2021)
27. Загальна декларація прав людини URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. (дата звернення: 09.11.2021)
28. Звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви в Україні з приводу ситуації навколо епідемії коронавірусної інфекції. // Римо-католицька церква в Україні. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_viewZvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_v_Ukraini_z_pruvodu_sutuacii_navkolo_epidemii_koronavirusnoi_infekcii-ua (дата звернення: 09.11.2021)
29. Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета у зв'язку з поширенням коронавірусної епідемії у світі. // Українська православна церква Київського патріархату. URL: https://www.cerkva.info/news/zvernennya-patriarha-kyyivskogo-i-vsiyeyi-rusy-ukrayiny-filareta-u-zv-yazku-zposhyrennyam-koronavirusnoyi-epidemiyi-u-sviti/ (дата звернення: 09.11.2021)
30. Звернення Священного Синоду УПЦ у зв'язку з поширенням коронавірусу COVID-19. // Українська православна церква. URL: https://news.church.ua/2020/03/18/zvernennya-svyashhennogo-sinoduupc-u-zvyazku-z-poshirennyam-koronavirusu-covid-19 (дата звернення: 09.11.2021)
31. Звонок А. А. Виртуальный религиозный опыт: интернет как средство коммуникации в жизни религиозных конфессий Украины // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. 2015. Вып. 65–66. С. 78–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2015_65-66_11 (дата звернення: 09.11.2021)

32. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2002. С. 29–30.
33. Кобо Абэ. Чужое лицо. URL: https://royallib.com/book/abe_kobo/chugoe_litso.html
34. Козар К. В. Вплив віртуалізації релігії на релігійну небезпеку в Україні. *Софія: гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2020. № 2(16). С. 74-75.
35. Колкунова К. А. Виртуальные религиозные сообщества // Энциклопедический словарь социологии религии / под ред. М. Ю. Смирнова. Санкт-Петербург: Платоновское философское общество, 2017. С. 50.
36. Колкунова К. А. Религия и Интернет // Энциклопедический словарь социологии религии / под ред. М. Ю. Смирнова. Санкт-Петербург: Платоновское философское общество, 2017. С. 291–293.
37. Комитет по делам религий Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/1?lang=ru (дата звернення: 09.11.2021)
38. Коронавірус: Коментар Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ. // Інформаційний ресурс УГКЦ. URL: http://news.ugcc.ua/news/koronav%D1%96rus_komentar_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_glavi_ugkts_88926.html (дата звернення: 09.11.2021)
39. Лист Блаженнішого Святослава з рекомендаціями про те, як у час пандемії Covid-19 служити страсній пасхальні богослужінн // Українська греко-католицька церква. 2020. URL: http://ugcc.ua/documents/list_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_z_rekomendats%D1%96yami_pro_te_yak_u_chas_pandem%D1%96i_covid19_sluzhiti_strasn%D1%96_y_pashaln%D1%96_bogosluzh%D1%96nnya_89092.html (дата звернення: 09.11.2021)
40. Луканова В. В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 – Дніпро, 2019. 239 с.

41. Маркин П. Ф. Славянская мифология как мировосприятие и текст русской литературы : [монография]. Барнаул: Изд-во АлтГАКИ, 2009. 359 с
42. Менжулин В. Другой Сикорский, неудобные страницы истории психиатрии. Киев: Сфера, 2004. 490 с.
43. Намісник Почаївської лаври вважає, що Білл Гейтс використовує вакцину від коронавирусу, щоб чіпувати людей. URL: https://hromadske.ua/ru/posts/namestnik-pochaevskoj-lavry-schitaet-chto-bill-gejts-ispolzuet-vakcinu-ot-koronavirusa-chtoby-chipirovat-lyudej (дата звернення: 09.11.2021)
44. Недавня О. В. Відповіді церков на виклик пандемії та реакція української громадськості в контексті проблем формування громадянського суспільства в Україні // Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 69–72.
45. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України. Тенденції 2000-2020 (інформаційні матеріали) URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf (дата звернення: 09.11.2021)
46. Патріарх Кирило не буде робити щеплення від коронавирусу, поки вакцина не пройде всі клінічні випробування // Открытые медиа. URL: https://openmedia.io/news/n2/patriarx-kirill-ne-budet-privivatsya-ot-koronavirusa-poka-vakcina-ne-projdet- vse-klinicheskie-ispytaniya (дата звернення: 09.11.2021)
47. Попова А., Щербина Е. (2020) Когда спецназ срывает конец света: история культа «Белое братство». URL: https://batenka.ru/unity/sect/white-brotherhood/ (дата звернення: 09.11.2021)
48. Православна церква України підтримує вакцинацію // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-ukrajini-pidtrimuye-vakcinaciyu_n99510 (дата звернення: 09.11.2021)

49. Предко Д. Є. Релігійні почуття: сутність та особливості прояву:[Монографія]. Київ: «ВАНДЕКС», 2018. 156 с.
50. Предко О. І. Релігійна віра як екзистенційне підґрунтя особистості // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2012. Вип. 109. С. 26-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_FP_2012_109_9. (дата звернення: 09.11.2021)
51. Предко О. І. Релігійний досвід // Велика Українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua / (дата звернення: 09.11.2021)
52. Предко О.І. Вступ. Висновки // Безпека, релігія, церква в сучасному суспільстві. Монографія. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2021. С.6-9, 314-316.
53. Предко О.І. Релігійна безпека в Україні: соціальні контексти ідентифікації // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах. Матеріали доповідей та виступів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. (18 листопада 2021 року). Вінниця, 2021.С. 158-163.
54. Про ставлення церкви до імунізації розповів отець Василь Гасинець // Погляд. URL: https://pogliad.ua/news/health/pro-stavlennya-cerkvi-do-imunizaciyi-rozpoviv-otec-vasil-gasinec- 396404 (дата звернення: 09.11.2021)
55. Разумков-центр. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України. тенденції 2000-2020 (інформаційні матеріали.URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf (дата звернення: 09.11.2021).
56. Рекомендації для пастирів у часі епідемії корона вірусу. Римо-католицька церква в Україні. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_viewRekomendacii_dlya_pasturiv_u_chasi_epidemii_koronavirusu-ua (дата звернення: 09.11.2021).
57. Рекомендації щодо етапів виходу релігійних організацій з карантину. Міністерство культури і інформаційної політики. URL: https://mkip.gov.ua/news/3755.html (дата звернення: 09.11.2021).

58. Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія. Вінниця 2021. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В. 2021. 204 с
59. Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021 року URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052 (дата звернення: 09.11.2021).
60. Священик УПЦ МП агітував під ВРУ проти щеплень, ID-паспортів та за спрощений перетин кордону з Росією // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/svyashchenik-upc-mp-agituvav-pid-vruproti-shcheplen-id- pasportiv-ta-za-sproshchenij-peretin-kordonu-z-rosiyeyu_n112303 (дата звернення: 09.11.2021).
61. Священикам Одеської єпархії УПЦ (МП) заборонили агітувати проти щеплень // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/cvyashchenikam-odeskoji-yeparhiji-upc-mp-zaboronili-agituvati-proti-shcheplen_n88699 (дата звернення: 09.11.2021).
62. Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии. Тип.-лит. Университета Св. Владимира. 1893.
63. Ситуация с коронавирусом. Официально. URL: https://www.coronavirus2020.kz/ (дата звернення: 09.11.2021).
64. Социально-психологические аспекты пандемии COVID-19: результаты экспертного опроса российских психологов / Ушаков Д.В., Юревич А.В., Нестик Т.А., Юревич М.А. // Психологический журнал, 2020. № 5.С.5-7 URL:http://elib.fa.ru/art2020/bv2866.pdf (дата звернення: 09.11.2021).
65. Тихомирова Е. Г. Маска как форма репрезентации смыслов культуры. автореф. дисс. … д. филос. наук: 24.00.01. Ростов-на-Дону, 2016. 48с.
66. Токман В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України під час карантину.Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/relegiyni-organizatsii-covid.pdf (дата звернення: 09.11.2021).

67. Феномен онлайн-причастя. Рефлексії. Полеміка. Перспективи / за ред. Д.Горєвого, Т.Деркач. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого митрополита Володимира, 2021. 168 с.
68. Харьковщенко Є. А., Предко О. І., Туренко В. Е., Нестерова М. І. Релігійна безпека у світі та Україні під час COVID19: соціологічний аспект // Безпека, релігія, церква в сучасному суспільстві. Монографія. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2021. С.9-47.
69. Хук С. Г. Мифология Ближнего Востока. Москва. Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. 184 с.
70. Церкви в умовах пандемії – зустріч експертів // Німецька євангелічно-лютеранська церква України. URL: https://nelcu.org.ua (дата звернення: 09.11.2021).
71. Чи правда, що церква забороняла вакцинацію? // CREDO. URL : https://credo.pro/2018/10/222253 (дата звернення: 09.11.2021).
72. Чижевский А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца; Гелиотараксия. Москва: Мысль, 1995. 768 с.
73. Чому імунізація зараз важливіша, ніж будь-коли // Церква адвентистів сьомого дня. URL: https://adventist.ua/news/world/chomu-imunizaciya-zaraz-vazhlivisha-nizh- bud-koli (дата звернення: 09.11.2021).
74. Abdulkadir A. Is the lockdown important to prevent the COVID-19 pandemic? Effects on psychology, environment and economy-perspective. *Annals of Medicine and Surgery*, Volume 56, August 2020, P. 21
75. Bagcchi S. Stigma during the COVID-19 pandemic. The Lancet Infectious diseases. 2020. №20(7). P. 782. DOI: https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30498-9
76. Baker J. O., Martí G., Braunstein R., Whitehead A. L., Yukich G. Religion in the age of social distancing: How COVID-19 presents new directions for research. *Sociology of Religion.* 2020. Vol.81 №3. P. 357– 370. DOI: https://doi.org/10.1093/socrel/sraa039

77. Beck C. Aktuell nur noch geringes Infektionsgeschehen. Rhein-Neckar-Zeitung. URL: https://www.rnz.de/nachrichten/sinsheim_artikel,-flaechentestung-in-sinsheim-aktuell-nur-noch-geringes-infektionsgeschehen-update-_arid,526938.htm
78. Benke C., Autenrieth L. K., Asselmann E., Pané-Farré C. A. Lockdown, quarantine measures, and social distancing: Associations with depression, anxiety and distress at the beginning of the COVID-19 pandemic among adults from Germany. *Psychiatry Research*, 2020. №293. DOI: https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113462
79. Bentzen J. In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic. *CEPR Discussion Paper DP14824*. London. URL: https://www.researchgate.net/profile/JeanetBentzen/publication/343627578_In_Crisis_We_Pray_Religiosity_and_the_COVID19_Pandemic/links/5f34e703458515b7291bf329/In-Crisis-We-Pray-Religiosity-and-the-COVID-19-Pandemic.pdf
80. Bentzen J., Vox EU. (2020) Rising Religiosity as a Global Response to COVID-19 Fear. // Pandemic Response and Religion in the USA: Ritual. 66. URL: https://scholarworks.wmich.edu/religion-pandemic-ritual/66
81. Cao W., Fang Z., Hou G., Han M., Xu X., Dong J., Zheng J. The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Res.* 2020. DOI: https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934
82. COVID-19 pandemic in Greece. // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Greece.
83. COVID-19_pandemic_in_Montenegro. // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Montenegro.
84. Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych. URL: https://www.gov.pl/web/mswia/departament-wyznan-religijnych-oraz-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych
85. Diochețanu A. Toate evenimentele cu peste 100 de persoane în spații închise sunt interzise! Inclusiv, slujbele din biserici. URL: https://web.archive.org/web/20200312163942/http://www.ziare.com/stiri/coronavir

us/toate-evenimentele-cu-peste-100-de-persoane-in-spatii-inchise-sunt-interzise-inclusiv-slujbele-din-biserici-1601168.

86. Diyanet İşleri Başkanlığı. Hukuk Müşavirliği. URL: https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/kategoriler/ba%C5%9Fkanl%C4%B1k-mevzuat%C4%B1
87. Dostatni T. Po pandemii w Kos´ciele nie be ̨dzie duz ̇ej cze ś´ci młodego pokolenia. (After the pandemic, there will not be a large part of the younger generation in the Church). URL: https://wiez.pl/2021/01/11/o-dostatni-po-pandemii-w-kosciele-nie-bedzie-duzej-czesci-mlodego-pokolenia/
88. Dubey S., Biswas P., Ghosh R., Chatterjee S., Dubey M. J., Chatterjee S., Lahiri D., Lavie C. J. Psychosocial impact of COVID-19. *Diabetes & metabolic syndrome*. 2020. №14(5). P. 779–788. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.05.035
89. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. URL: https://dziennikustaw.gov.pl/szukaj
90. Ecumenical Patriarchate orders churches to halt services until end-March. // Reuters. URL: https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-patriarchate/ecumenical-patriarchateorders-churches-to-halt-services-until-end-march-idUSKBN21617C?edition-redirect=uk.
91. Ekeløve-Slydal G. Lockdowns vs. religious freedom: COVID-19 is a trust building exercise. URL: https://www.openglobalrights.org/lockdowns-vs-religious-freedom-covid-19-is-a-trust-building-exercise/?lang=English.
92. Elmer T., Mepham K., Stadtfeld C. Students under lockdown: Comparisons of students' social networks and mental health before and during the COVID-19 crisis in Switzerland. *PLoS ONE*. 2020. № 15(7). DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236337
93. Gomez del Valle A. The Role of Freedom of Religion or Belief in Tackling the COVID-19 Pandemic // GC Human Rights Preparedness. 2021. https://gchumanrights.org/preparedness/article-on/the-role-of-freedom-of-religion-or-belief-in-tackling-the-covid-19-pandemic.html

94. Grund Z. Premijeru su na Hvaru uručili zahvalnicu jer ih je pustio da u karanteni organiziraju procesiju. URL: https://www.telegram.hr/politika-kriminal/premijeru-su-na-hvaru-urucili-zahvalnicu-jer-ih-je-pustio-da-u-karanteni-organiziraju-procesiju/.
95. Heitzman J. Impact of COVID-19 pandemic on mental health. *Psychiatr Pol.* 2020. №54(2). P. 187-198. DOI: https://doi.org/10.12740/PP/120373
96. Höllinger F., Muckenhuber J. Religiousness and existential insecurity: A cross-national comparative analysis on the macro-and micro-level. *International Sociology*. 2019. №34. P. 19–37.
97. Immerzeel T., van Tubergen F. Religion as reassurance? Testing the insecurity theory in 26 European countries. *European Sociological Review.* 2013. №29(2). P. 359– 372. URL: http://www.jstor.org/stable/24479974
98. In Italy and beyond, churches grapple with coronavirus.'' Politico. URL:https://www.politico.eu/article/coronavirus-church-online-live-stream-congregation/.
99. International Covenant on Civil and Political Rights. URL: https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/ pages/ccpr.aspx.
100. Irfan M., Naeem F., Afridi M. I., Javed, A. Prevention of occupational stress in health-care workers during COVID-19 pandemic. *Indian Journal of Psychiatry*. 2020. №62(Suppl 3). P. 495-497. DOI: https://doi.org/10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_844_20
101. Irfan M., Shahudin F., Hooper V., Akram W., Ghani R. The psychological impact of coronavirus on university students and its socio-economic determinants in Malaysia. *SSRN*. 2020. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3720759
102. Ivanov A. V. Digital Religion. *Izv. Saratov Univ. (N. S.), Ser. Philosophy. Psychology. Pedagogy.* 2018 Vol. 18, iss. 4. P. 377–381. DOI: https://doi.org/10.18500/1819-7671-2018-18-4-377-381
103. Jeremy S. Religious Leaders: Corona Virus is Punishment, Sign of Messiah's Coming // Jerusalem Post. 2020. 17 March. URL:

https://www.jpost.com/International/Religious-leaders-Coronavirus-is-punishment-sign-of-the-messiahs-coming-621339.

104. Kharkovshchenko Y., Predko O., Turenko V. Religious security during Covid-19: foreign experience – lessons for Ukraine // Science, technology and innovation: the experience of European countries and prospects for Ukraine. - Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2021. P.118-135.
105. Kharkovshchenko, Y., Predko, O. and Turenko, V. Pandemic as a Challenge for Future of Humanity: Philosophical and Religious Studies Aspects. *Future Human Image*, 2020, Volume 14, p. 13-20.
106. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm
107. Konverskyi A., Predko O., Kharkovschenko Ye., Nosenok B., Nesterova M. Religious Security: The Coronavirus Pandemic and the Identification of New Contexts. Obnovljeni Život. 2021. № 76(4). P. 441–456. DOI: https://doi.org/10.31337/oz.76.4.1
108. Koronawirus: informacje i zalecenia. URL: https://www.gov.pl/web/koronawirus
109. Kowalczyk O., Roszkowski K., Montane X., Pawliszak W., Tylkowski B., Bajek A. Religion and faith perception in a pandemic of COVID-19. *Journal of religion and health*. 2020. №*59*(6) P. 2671-2677. DOI: https://doi.org/10.1007/s10943-020-01088-3
110. Kraliuk P., Bogdanovskiy I., Yakunina K. Religious Organizations under Quarantine: Ukrainian Realities. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2020. Vol. 40: Iss. 7. Article 5. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/5.
111. Kranz D., Niepel C., Botes E., Greiff S. (). Religiosity predicts unreasonable coping with COVID-19. *Psychology of Religion and Spirituality*. 2020. Advance online publication. URL: https://doi.org/10.1037/rel0000395
112. Ley D. Xenophobia in Response to Pandemics Is (Sadly) Normal // Psychology Today. URL :https://www.psychologytoday.com/ca/blog/women-who-stray/202002/xenophobia-in-response-pandemics-is-sadlynormal36

113. Lu J. G., Jin P., English A. S. Collectivism predicts mask use during COVID-19. // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2021. № 118(23). URL: https://www.pnas.org/content/pnas/118/23/e2021793118.full.pdf
114. Lucchetti G., Góes L. G., Amaral S. G., Ganadjian G. T., Andrade I., Almeida P., do Carmo V. M., Manso M. Spirituality, religiosity and the mental health consequences of social isolation during Covid-19 pandemic. *The International journal of social psychiatry.* 2020. № 20764020970996. DOI: https://doi.org/10.1177/0020764020970996
115. Luxmoore J. East European Catholics draw lockdown parallels with communist rule. // National Catholic Reporter. URL: https://www.ncronline.org/news/world/east-european-catholics-draw-lockdown-parallels-communist-rule.
116. Mares C. Do coronavirus closings violate religious liberty? A religious freedom expert weighs in. URL: https://www.catholicnewsagency.com/news/do-coronavirus-closings-violate-religious-liberty-a-religious-freedom-expert-weighs-in-30897
117. Marić B. K. Hrvati su opet veći katolici od Pape. Procesija na Plenkovićevom i Beroševom Hvaru dobila je dozvolu. // Slobodna Dalmacija. URL: https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/otoci/hrvati-su-opet-veci-katolici-od-pape-procesija-na-plenkovicevom-i-berosevom-hvaru-dobila-je-dozvolu-bi-li-je-u-ovo-vrijeme-dobio-i-gay-pride-1015225.
118. Meza D. In a Pandemic Are We More Religious? Traditional Practices of Catholics and the COVID-19 in Southwestern Colombia. *International Journal of Latin American Religions.* 2020. №4. P. 218-234. DOI: https://doi.org/10.1007/s41603-020-00108-0
119. Moberg D. Spirituality and aging: Research and implications. *Journal of Religion, Spirituality & Aging.* 2008. №20. P. 95–134. DOI: https://doi.org/10.1080/15528030801922038
120. Molteni F. A Need for Religion: Insecurity and Religiosity in the Contemporary World. Leiden: Brill, 2020 190 p.

121. Molteni F., Ladini R., Biolcati F., Chiesi A. M., Antonio M. C., Dotti Sani G. M., Guglielmi S., Maraffi M., Pedrazzani A., Segatti P., Vezzoni C. Searching for comfort in religion: Insecurity and religious behaviour during the COVID-19 pandemic in Italy. *European Societies.* 2020. №23. P. 704–720. DOI: https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1836383
122. More Americans Than People in Other Advanced Economies Say COVID-19 Has Strengthened Religious Faith. URL: https://www.pewforum.org/2021/01/27/more-americans-than-people-in-other-advanced-economies-say-covid-19-has-strengthened-religious-faith/
123. Novel coronavirus. Norme, circolari e ordinanze. URL: https://www.salute.gov.it/portale/nuovocoronavirus/archivioNormativaNuovoCoronavirus.jsp?lingua=english
124. Ossorio J. El 'limbo' de ir a misa: el estado de alarma lo consiente "con medidas" y la Policía lo desmiente. // El Español. URL: https://www.elespanol.com/espana/20200411/limbo-misa-alarma-consiente-medidas-policia-desmiente/481702245_0.html.
125. Polšak P. V. Stigle preporuke oko koronavirusa s Kaptola: Miče se sveta voda, pričest samo na ruku; nema zabrane misa, ali. // Tportal. URL: https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/stigle-preporuke-oko-koronavirusa-s-kaptola-mice-se-sveta-voda-pricest-samo-na-ruku-nema-zabrahne-misa-ali-20200311.
126. Predko O. Religious security: challenges and threats in the context of the coronavirus pandemic. // International Scientific Conference (2021; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021», the first session, April 21- 22, 2021: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2021.P. 381-383.
127. Predko O., Predko D. Religious Epidemics on the Territory of Ukraine: Historical Parallels and Essential Characteristics. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021. Vol. 41. Iss. 1. P. 77-90. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/7
128. Predko O., Predko D. Religious Security as a Factor in Countering the Coronavirus

Pandemic in Ukraine // 6th International Symposium on Humanities and Religious Studies «Change, Continuity, and Sustainability in the Axis of Morality and Conscience in Extraordinary Periods» (Konya, Turkey 22-23 May 2021). P. 30-33.

129. Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic / Ed. Nina Käsehage. Transcript Verlag, 2020. 250 p.
130. Richter D., Zürcher S. Mental Health Care Services During the COVID-19 Pandemic. *Psychiatr Prax.* 2020. № 47(04). P. 173-175. DOI: https://doi.org/10.1055/a-1157-8508
131. Riedel-Heller S., Richter D. Psychological consequences of the COVID-19 pandemic in the general public. *Public Health Forum*. 2021. №29(1). DOI: https://doi.org/10.1515/pubhef-2020-0121
132. Rudenko S., Turenko. V. Specifics of State-Religious Relationships During Covid-19: Eastern Europe vs Western Europe. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41 : Iss. 1, Article 3. Available at: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/3
133. Sinding Bentzen J. Acts of God? Religiosity and natural disasters across subnational world districts. *The Economic Journal*. 2019. №129(622). P. 2295-2321. DOI: https://doi.org/10.1093/ej/uez008
134. Social Distancing. Oxford English Dictionary. URL: https://www.oed.com/view/Entry/88377097
135. Sulkowski L., Ignatowski G. Impact of COVID-19 pandemic on organization of religious behaviour in different Christian denominations in Poland. *Religions*. 2020. №11(5). DOI: https://doi.org/10.3390/rel11050254.
136. Tytarenko V., Bogachevska I. Religious "Covid Fundamentalism" in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41: Iss. 1. Article 4.URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/4
137. Coronavirus pandemic in the EU – fundamental rights implications. URL:https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-coronavirus-pandemic-eu-bulletin-1_en.pdf.

138. World Health Organisation. Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19, – URL: https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19 (дата звернення: 09.11.2021)

ДОДАТОК А.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ:

Монографії:

Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія. Вінниця 2021. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В. 2021. 204 с.

Розділи в монографіях:

1. Kharkovshchenko Y., Predko O., Turenko V. Religious security during Covid-19: foreign experience – lessons for Ukraine // Science, technology and innovation: the experience of European countries and prospects for Ukraine. - Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2021. P.118-135.

2. Харьковщенко Є.А., Предко О.І., Туренко В.Е., Нестерова М.І. Релігійна безпека у світі та Україні під час COVID19:соціологічний аспект //Безпека, релігія, церква в сучасному суспільстві. Монографія. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2021. С.9-47.

Статті (опубліковано):

1. Kharkovshchenko, Y., Predko, O. and Turenko, V. Pandemic as Challenge for Future of Humanity: Philosophical and Religious Studies Aspects. *Future Human Image*, 2020, Volume 14, p. 13-20. Available at : http://www.fhijournal.org/journals/2020/14/FHI_14_KharkovshchenkoPredkoTurenko.pdf
2. Туренко В. Е., Запорожець В. А. Концептуалізація феномену пандемії у філософії, богослов'ї і релігієзнавстві: компаративний аналіз // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. №1(15). 2020, С.27-30. DOI:10.17721/Sophia, 2020.15.7 Available at: https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/article/view/93
3. Rudenko, Sergii and Turenko, Vitalii. Specifics of State-Religious Relationships During Covid-19: Eastern Europe vs Western Europe. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe:Vol.41:Iss.1, Article3. 2021. Available at: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/3 **(Web of Science)**

4. Predko O. Religious Epidemics on the Territory of Ukraine: Historical Parallels and Essential Characteristics. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021. Vol. 41. Iss. 1. P. 77-90. URL: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/7 **(Web of Science)**
5. Kharkovshchenko, Yevhen and Vitalii Turenko State-Religion Relationships in Ukraine during the Covid-19 Pandemic: Specific and Particular Features. *Future Human Image*, Volume 16. 2021. P.31-42. https://doi.org/10.29202/fhi/16/3 Available at:https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/3/
6. Предко О. І. Релігійний досвід // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua /Релігійний досвід (дата звернення: 23.06.2021).
7. Konverskyi A., Predko O., Kharkovschenko Ye., Nosenok B., Nesterova M. Religious Security:The Coronavirus Pandemic and the Identification of New Contexts. Obnovljeni Život. 2021. № 76(4). P. 441–456. DOI: https://doi.org/10.31337/oz.76.4.1 **(Scopus). (Q1Перший квартиль).**
8. Предко О.І., Нестерова М.І. Формування феномена «безпека»: особливості міфо-релігійних контекстів // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. №2 (18). 2021. С.36-40. (в співавторстві) DOI: 10.17721/sophia.2021.18.8.
9. Kharkovshchenko Yevhen, Turenko Vitalii, Kozar Kateryna. Orthodox confessions in Ukraine during Covid-19: the comparative analysis of functioning // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник №18(2), 2021 с.41-25. DOI:10.17721/sophia.2021.18.9

Подано до друку:

1. Предко О.І. Патріарх Варфоломій про духовні імперативи православного богослов'я // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. №3 (19).2021. (подано до друку).

2. Харьковщенко Є.А. До історії взаємин Константинопольського патріархату і Київської митрополії // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. №3 (19).2021. (подано до друку).

Тези:

1. Predko O., Predko D. Religious Security as a Factor in Countering the Coronavirus Pandemic in Ukraine // 6th International Symposium on Humanities and Religious Studies «Change, Continuity, and Sustainability in the Axis of Morality and Conscience in Extraordinary Periods» (Konya, Turkey 22-23 May 2021). P. 30-33 (видано сертифікат).
2. Predko O. Religious security: challenges and threats in the context of the coronavirus pandemic. International Scientific Conference (2021 ; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021», the first session, April 21- 22, 2021: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2021. P.381-383.
3. Предко О.І. Релігійна безпека в Україні: соціальні контексти ідентифікації // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах. Матеріали доповідей та виступів ІІ Всеукраїнської науково -практичної конференції з міжнародною участю .18 листопада 2021 року, Вінниця, 2021.С. 158-163.

Конференції:

1. На Міжнародній науковій конференції, яка проходила на базі філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021», the first session, April 21- 22, 2021, учасники Проекту було представлено тези щодо досліджуваної проблематики.
2. Учасниками проєктної групи було взято участь у Міжнародній конференції 6th International Symposium on Humanities and Religious Studies “Change, Continuity, and Sustainability in the Axis of Morality and Conscience in Extraordinary Periods” (Konya, Turkey 22-23 May 2021) (виступ-презентація), отримано сертифікат.
3. За сприяння кафедри релігієзнавства в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка 17 червня 2021 року було проведено

наукову конференцію, присвячену 25-річчю Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРо). Згідно із програмою наукової конференції з доповіддю на тему «Релігія та освіта» виступив Є.А. Харьковщенко, в якій особлива увага була звернена на важливість вивчення релігійної безпеки в Україні в межах освітнього процесу. А саме: мова йшла про вивчення та аналіз законодавчих актів, що регулюють діяльність релігійних організацій в умовах коронавірусної пандемії і відповідні інструкції ВРЦіРо.

4. У цей період була сконцентрована робота навколо підготовки матеріалів до конференції у м. Пізі – 18-та щорічна конференція Європейської Асоціації дослідження релігії (18th Annual Conference of the European Association for the Study of Religions, IAHR Regional Conference, Pisa, 30 August – 3 September 2021: https://app.oxfordabstracts.com/events/1752/program-app/program). В рамках даної конференції було створено сесію з учасниками гранту за конкурсом «Наука для безпеки людини та суспільства» (сесія №308). Назва сесії «Religious security as a factor of resilience in a pandemic situation in Ukraine» («Релігійна безпека як фактор стійкості у пандемічній ситуації в Україні»). Зокрема, мета цієї конференції зосередити увагу на ролі, яку відіграє релігія як інструмент стійкості у забезпеченні релігійної безпеки в Україні. Дана міжнародна конференція виявляється суттєво важливою для подальших досліджень проєкту, оскільки під час конференції буде презентуватися безпосередньо окрема секція, присвячена питанням забезпечення релігійної безпеки в Україні (учасники проєкту – Є.Харьковщенко, О.Предко, С.Руденко, В. Туренко, М. Нестерова, Б. Носенок, К. Козар).
5. Було організаційно конференцію «VII Танчерівські читання». За ініціативи та плідної роботи учасників проєкту «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії», було проведено круглий стіл, присвячений досліджуваній проблематиці. (Інформаційний лист конференції на сайті Department of Religious Studies. TSNUK, Kyiv, Ukraine – за адресою: https://www.facebook.com/religdep.univ.kiev.ua).

6. Велася організаційна робота, було підготовлено інформаційний лист міжнародної науково-практичної конференції (21-22 жовтня 2021 року) «Глобальні виклики майбутнього: причини, стратегії та наслідки в науковій перспективі», одним із співорганізаторів якої є Польсько-український центр гуманітарних студій, одним із напрямів роботи була проблема релігійної безпеки в контексті сучасних глобалізацій них викликів: http://philosophy.univ.kiev.ua/en/article/372?fbclid=IwAR1z4LPXVUhhThcuDbhGEVZtnp7P3DwCeE8-1Hv0RA90VaMSWsGRB5QM1Y. Запрошено провідних українських та зарубіжних філософів, політологів, культурологів, релігієзнавців, фахівців в царині публічного управління та адміністрування (С.Руденко).

Виступи:

1. Предко О.І. Довіра як принцип релігійної безпеки «Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна - наш спільний дім» 28 травня 2021 рік https://www.youtube.com/watch?v=H4fr_YEyt_E&list=PLmspJar88EIOAJCIrarH6YOOV2GGcb6G4.
2. Харьковщенко Є.А. Релігійна безпека в освітньому просторі релігієзнавчих дисциплін «Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна - наш спільний дім» 28 травня 2021 рік https://www.youtube.com/watch?v=H4fr_YEyt_E&list=PLmspJar88EIOAJCIrarH6YOOV2GGcb6G4
3. Предко О.І. Релігійна безпека в контексті ісламознавчих студій. Онлайн-презентація першого україномовного енциклопедичного словника термінів з ісламу (Ісмагілов С.В., Козловський І.А., Халіков Р.Х., Якубович М.М. «Іслам: Енциклопедичний словник».- К.: Бібліотека ісламознавства, 2021. - 432 с.). Кафедра релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2 червня 2021рік).
4. Харьковщенко Є.А. Релігійна безпека в сьогоднішньому ісламознавчому просторі (словники, енциклопедичні видання). Онлайн-презентація першого

україномовного енциклопедичного словника термінів з ісламу (Ісмагілов С.В., Козловський І.А., Халіков Р.Х., Якубович М.М. «Іслам: Енциклопедичний словник».- К.: Бібліотека ісламознавства, 2021. - 432 с.). Кафедра релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2 червня 2021рік).

5. Predko O. Religious Security as a Factor in Countering the Coronavirus Pandemic in Ukraine. // 6th International Symposium on Humanities and Religious Studies "Change, Continuity, and Sustainability in the Axis of Morality and Conscience in Extraordinary Periods" (Konya, Turkey 22-23 May 2021) (виступ-презентація).
6. Харьковщенко Є.А. «Religious security as a factor of resilience in a pandemic situation in Ukraine» EASR-2021, секція №310 «Наука для безпеки людини та суспільства» (3 вересня 2021 року, м. Піза, Італія)/
7. Predko O. Religious Security in the Context of COVID-19 Pandemic Challenges // 18th Annual Conference of the European Association for the Study of Religions. Pisa, 30 August – 3 September 2021
8. Nesterova M. Freedom of religion in a pandemic conditions: Ukraine and Kazakhstan (comparative analysis) // 18th Annual Conference of the European Association for the Study of Religions. Pisa, 30 August – 3 September 2021
9. Nosenok B. Features of Ensuring Freedom of Religion and Other Sociocultural Rights During the Coronavirus Pandemic in Ukraine // 18th Annual Conference of the European Association for the Study of Religions. Pisa, 30 August – 3 September 2021
10. Kosar K. Gender tolerance role in maintaining religious security in Ukraine // 18th Annual Conference of the European Association for the Study of Religions. Pisa, 30 August – 3 September 2021.
11. Предко О.І. Патріарх Варфоломій про духовні імперативи православного богослов'я (круглий стіл, сьомі Танчерівські читання, 18 жовтня 2021року, м.Київ).
12. Предко О.І. Релігійна безпека в Україні: соціальні контексти ідентифікації 18 листопада 2021 року. ІІ-а Всеукраїнська науково-практична конференція з

міжнародною участю «Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах» (18 листопада 2021 року, м. Вінниця).

ДОДАТОК В.

КОНЦЕПЦІЯ «РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА В УКРАЇНІ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ»

Проблеми безпеки, релігії, Церкви відносяться до найпріорітетніших напрямів сучасного як світового, так і вітчизняного релігієзнавчого дискурсу. Можна навіть фіксувати своєрідний дослідницький сплеск у цій царині. Наша концепція – ще одна спроба «схопити» ці проблеми на вістрі сучасних пандемічних викликів, тих загроз, які вимагають нових підходів, нових ракурсів осмислення та переосмислення нагальних проблем сьогодення. Які чинники слугували мотиватором цієї концепції?

По-перше, громадянське суспільство, що сформоване на засадах плюралізму, толерантності, лібералізму (поважання прав і свобод особи), потребує належного теоретичного обгрунтування, зокрема, це стосується релігієзнавчої царини. Тим паче, коронавірусна пандемія «похитнула» низку сучасних проблем, примусила переформатувати та змінити форми культових практик. Назріла нагальна необхідність вивільнення корпусу релігієзнавчих дисциплін від усталених традицій, а «переведення» їх у контекст смислового мета-дискурсу, в просторі якого можна було б поєднати історичні рефлексії із сучасними викликами, які вирізнялися б трансдисциплінарним підходом, врахуванням новітніх наукових досягнень. Власне, сучасні нейробіологічні, когнітивні, соціологічні та антропологічні дослідження повинні стати новим надійним підгрунтям, на якому доволі вдало б розгорталися актуальні проблеми релігієзнавства. По-друге, очевидним став також соціальний запит на актуальні проблеми, пов’язані з феноменами «релігія», «безпека», «сучасне православ’я». Власне, проблема «релігія-безпека-церква» стає тим вектором, на який нанизується ряд інших суто практичних релігієзнавчих проблем. Саме така спрямованість задає перспективні напрями релігієзнавчих досліджень. По-третє, результати досліджень можуть бути корисними для світового та вітчизняного законодавства в сфері свободи совісті та

релігійних організацій із врахуванням соціокультурних, етноконфесійних особливостей окремих держав.

Смисловий діапазон дослідницького проєкту вимагає здійснення міждисциплінарних підходів, сенс та значення яких сприяє поєднанню знань, їх інтегративним можливостям. Така полідисциплінарність уможливила окреслення різних інтерпретативних «зрізів» дослідження релігійної безпеки, розкриття їх методологічних можливостей у контексті як смислового горизонту синергетичної парадигми, так і мережевого підходу та введення їх у контекст мети і вирішення завдань дослідження. Саме синергетичний підхід (для якого характерними є відкритість, самоорганізація, нелінійність) та мережевий підхід (є найбільш продуктивним з точки зору отримання практично-орієнтованих результатів так як у фокусі мережевого підходу знаходяться власне, не державні органи влади та релігійні інститути, а зв'язки і відносини між ними, як їх інтенсивність, рівень взаємної залученості даних суб'єктів мережевої взаємодії в діяльність, так і їх трансакційний, комунікаційний, інструментальний, ідеологічний, особистісний характер) уможливлюють «вибудову» методологічного синтезу як розгортання інтегративної дослідницької стратегії – трансдисциплінарності (в даному випадку в поле досліджень під тиск проблематизації «підпадає» не лише цикл соціогуманітарних дисциплін, а й природничо-наукові знання, в контексті яких розглядаються як релігійна безпека, так і релігійна епідемія, пандемія тощо).

Методологія дослідження змісту релігійної безпеки заснована на компаративному методі, завдяки якому розкриваються як визначальні характеристики пандемії(екстремальна та гранична ситуації тощо), так і загальні і специфічні елементи, які використовуються для впливу на віруючих; системному методі, який застосовувався для комплексного дослідження процесів релігійного впливу; методі типологізації, що має значення при описі взаємозв’язку органів державної влади та релігійних інституцій; феноменологічному методі, який застосовується для аналізу релігійних смислів, які конструюються під час взаємодії релігійних ідей і релігійної свідомості. Особливо значущими для представленого дослідження мають принципи, які вважаються основоположними в академічному

релігієзнавстві – об`єктивність, позаконфесійність (а не конфесійна зверхність), толерантність (а не упереджений погляд), світоглядний плюралізм (а не ідеологічна заангажованість), які уможливлюють зважений науковий підхід.

Внаслідок узагальнень досліджень, доповідей, обговорень, дискусій можна констатувати, що безпека в релігійній царині вирізняється різними рівнями її осмислення. По-перше, це її персональний, презентативний «зріз» тих релігійних лідерів, які під час коронавірусної пандемії засвідчили свою громадянську позицію і вкотре продемонстрували своїм життям та справами приклад християнського гуманізму й любові до ближнього свого, засвідчили, що найвищою цінністю є людське життя. Зокрема, таким лідером є Вселенський патріарх Варфоломія-І, його пастирське служіння і гуманістичне ставлення до світу й людини, котрий неодноразово підкреслював, що виходом з сучасної глобальної кризи є формування нової філософії міжнародних відносин, гуманістичний діалог між представниками різних конфесій, мирологія як «богослов'я миру», яка ґрунтується на ідеї злагоди, толерантності, взаєморозуміння. По-друге, це духовний «зріз» релігійної безпеки, який розгортається на таких рівнях: екзистенційний (духовність безпосередньо пов'язана з диханням, з тією якістю людини, без якої неможливе її життя та здоров'я); сенсожиттєвий (контекстуальні смисли, в яких відстежується процес поєднання історії поняття з історією дискурсу, їх осмислення та переосмислення в трансцендентному вимірі); практично-духівничий (духовно-проповідницька діяльність, процес морального учіння, організація життя у відповідності з «християнською наукою життя»). Причому, навіть місія чернецтва стає не лише духовною, а особливим способом самодостатнього суспільного життя і поведінки, що ґрунтується на розумному споживанні, а не зловживанні матеріальними та природніми благами. По-третє, дискурсивно-творчий, в якому враховуються сучасні виклики, що сприяють «церковній модернізації», глибинному осмисленню становлення та розвитку Київської митрополії та її взаємодії з Константинопольським патріархатом, новим смисловим нюансам як проблемам свободи, так і сучасного філософсько- богословського лексикону. По-четверте, екологічний аспект, де проблеми безпеки «вплетені» в триєдиний комплекс

«релігія-безпека-довкілля». Безперечно, для екологічного мислення потрібна світоглядна основа, яку можна знайти в релігії. Зокрема, з точки зору православної духовності, довкілля – це чудо Божественного творіння. Тому світ – це сакральне місце, чудо, місце краси і спілкування з Творцем, яке потрібно не лише захищати, а й зберегти задля майбутніх поколінь.

Феномен релігійної безпеки, досліджуючись у контексті термінологічної системи «релігійний процес, релігійна ситуація та подія»(схоплюється динаміка, неповторність, значеннєвість) і «релігійна епідемія (масове явище швидкого поширення релігійних уявлень, ідей, учень) -пандемія (впливовість та маштабність)» визначається як стан стабільного функціонування і самобутнього розвитку конфесійних та державно-конфесійних відносин із точки зору їх кількісних та якісних характеристик та має два інтерпретативні сценарії розгортання: перший – гармонійний, цілісний (вирізняється узгодженістю, співмірністю зовнішніх та внутрішніх чинників, містить значний конструктивний потенціал, який виявляє себе у продукуванні ідей, що здатні впливати на нові тенденції в системі міжконфесійних та державно-конфесійних відносин), а другий – деструктивний, розбалансований ціннісно-смисловими дисонансами.

Міфо-релігійні уявлення засвідчують формування ідеї безпеки, яка пов’язувалася із захисною функцією, регулювала міжособистісні стосунки та життя первісного суспільства загалом. Виступаючи своєрідною системою світовідчуття, міфо-релігійні уявлення відображали певний рівень ідентифікації людини, її можливості у захисті себе як цілісності. Власне, у міфології віддзеркалюється гармонія між людиною і навколишнім світом, між суспільством і природою. В цьому сенсі вона виступала засобом убезпечення людини від негативних впливів. В міфо-релігійних уявленнях можна відстежити два напрями осмислення безпеки, які безпосередньо зв’язані між собою. З першим напрямом пов’язана поява різноманітних богів, сил, які при всій їх суперечливості і різних сферах впливу «нарощували» свою захисну функцію. Власне, з другим напрямом пов’язувалося виникнення певних засобів як допоміжного чинника захисту людини. Проте реконструкція міфо-релігійного уявлень дозволила встановити, з одного боку,

функціональні особливості маски, а з іншого – виникнення та подальші її зміни, що пов'язувалися зі смисложиттєвими орієнтаціями людини.

Серед соціальних, психологічних, екзистенційних чинників релігійної безпеки-небезпеки найчастіше «підсилювачами» виступають: а) страх як чинник посилення небезпеки; б) віра у власне спасіння в умовах загальносвітової небезпеки, а тому цілком зрозуміла актуалізація іммортаційного змісту релігії; в) тривога, депресія, які посилюються різними засобами масової інформації; г) сподівання на Божу допомогу і підтримку як засіб утвердження позитивного світовідчуття, опору викликам, хаосу; д) непослідовність політики органів державної влади; е) поширення різноманітних чуток, маніпулятивних практик з метою дестабілізації.

Загалом, можна окреслити такий механізм розгортання релігійної епідемії. Перш за все, їй передує підготовчий етап, який слугує підґрунтям для виникнення певних уявлень, ідей. Згодом відбувається своєрідний релігійний спалах, який, вирізняючись біфуркаційним характером, все більше і більше людей втягує у свій простір, «підживлюючи» харизматичність лідера певними одкровеннями, божественними зціленнями тощо. В подальшому настає момент експансії (поширення) та структурування – перетворення початкових пасіонарних рухів в соціальні організації та інститути, в культури і субкультури, а далі в думки і почуття, в поведінку та спосіб життя. Епідемія, набуваючи масового характеру, все більше шириться та залучає в свій простір всіх, хто знаходиться в стані екзистенційного пошуку, шукає розради та заспокоєння. Між іншим, такий спалах не може тривати вічно. Поступово релігійні хвилювання затухають – наступає етап стиснення або локалізації. Однак наслідки такої релігійної епідемії ще довго впливають на безпеку-небезпеку тих, хто попав у її вир.

Ретроспективний аналіз релігійної безпеки в історичній генезі уможливлює виявлення її смислових нюансів в контексті сенсоутворюючої вісі бінарних опозицій «сакральне-профанне», «здоров'я -хвороба», «життя -смерть», кожна із яких, підпадаючи під тиск пандемійної радикалізації, змінює світовий (без-) порядок загалом, та життя окремої людини зокрема.

Західноєвропейські країни відносно швидко адаптувалися в контексті нової моделі державно-релігійних відносин під час пандемії. Водночас слід відзначити місцеві протести та/або незнання заходів карантину, що вживаються владою певної країни, що призвело до затримання відповідальних осіб та/або збільшення захворюваності серед населення. На нашу думку, це пов'язано з тим, що більшість релігійних лідерів Західної Європи вимагали суворого виконання карантинних заходів, запроваджених владою певної країни. Якщо і були ковід-дисиденти, то це не були представники вищого духовенства (як у деяких країнах Східної Європи), а представники середнього духовенства та мирян.

Відносини між владою та релігійними організаціями під час COVID-19 у країнах Східної Європи вирізняються певною різноманітністю та неоднозначністю. Це пов'язано з рішеннями влади тієї чи іншої країни. Водночас, попри певну конфронтацію та конфлікти у цих регіонах Церква змінила як практику богослужінь, так і була змушена вдосконалювати віровчення, вносити корективи у культово-обрядову діяльність.

Складність й масштабність дослідження «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» потребувала застосування як кількісних, так і якісних дослідницьких стратегій. Для формування емпіричної бази проводилося соціологічне дослідження (експертне опитування), так як кількісні дослідження, з одного боку, спрямовані на вивчення і аналіз соціально-статистичних явищ і процесів в царині релігійної безпеки, а з іншого – якісна стратегія спрямовуватиме на врахування людиномірних установок, завдяки яким вибудовується концепція релігійної безпеки.

Релігійні організації опинилися у скрутному становищі: вони застрягли між загрозою повного припинення діяльності та проблемами можливої трансформації своєї діяльності. Це призвело до введення часткових обмежень на відвідування богослужіння, акцентуючи увагу на тому, що релігійні організації не можуть повністю відмовитися від своєї діяльності, оскільки це суперечить їх природі та місії.

Участь релігійних організацій у боротьбі з поширенням коронавірусу показала, що вони не є архаїчними та реагують на соціальні виклики. Для багатьох, здебільшого віруючих християн, криза засвідчила гостре усвідомлення необхідності розвитку нових форм християнської місії та нових способів залучення людей до церкви. У багатьох країнах пандемія сприяла розвитку міжконфесійного діалогу. Соціальні зміни, спричинені пандемією коронавірусу, підкреслили актуальні проблеми та прискорили процеси, що існують у внутрішньоцерковному житті. Також, власне, відбулося фактично ре-іміджування церкви як частини медіа. Появилися «тематично-орієнтовані» обрядові практики, зокрема, однією з найпопулярніших молитов у Google у березні 2020 р. була молитва, пов'язана з коронавірусом (прохання у Бога захисту від хвороби, сил для протистояння їй та віддяки медичним працівникам за їхні зусилля тощо).

Авторський колектив даного дослідження, використовуючи правові документи Греції, Польщі, Італії, Казахстану, Італії, Туреччини, ретельно вивчив в них ситуацію щодо релігійної безпеки на урядових порталах, веб-сторінках релігійних конфесій, виступах на конференціях. Звернувши увагу на міжнародний досвід подолання коронавірусної пандемії, його державно-конфесійні та міжконфесійні конотації, в Україні зазначаємо, що доцільно використати такий його позитивний потенціал: недопущення неправомірної і деструктивної діяльності щодо різних конфесій, зокрема, релігійних меншин, тих релігійних інституцій, які перебувають на окупованій території (доцільно постійно здійснювати моніторинг їхньої безпеки, створивши відповідний інформаційний центр тощо); релігійна безпека, як складова національної безпеки, потребує належного правового закріплення, по-перше, варто включити даний концепт у законотворчий процес України, так як ні в одному законі не подається навіть її дефініція; по-друге, потребує законодавчого закріплення місце і роль етноконфесійних спільнот у релігійному просторі України, недопущення формування на їх основі регіональної домінантної конфесії на тій чи іншій території; по-третє, потребує запровадження постійного моніторингу ідентифікації/оцінки ризиків релігійної безпеки на національному та

регіональному рівнях, врахування місцевих, демографічних, географічних та соціокультурних аспектів, що необхідно постійно відображувати в інфографіці перебігу коронавірусної пандемії.

Вивчаючи міжнародний досвід проблем релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії, звернено увагу на недопущення примусу до виконання дій, які йдуть всупереч з релігійними переконаннями осіб (наприклад, щодо військової служби); недопущення елементів дискримінації одних релігійних організацій щодо інших. Мова йдеться про релігійні меншини, про релігійні конфесії, які перебувають на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях та Криму. Потребує законодавчого посилення відповідальність тих осіб, які порушують принцип рівності та рівного ставлення до всіх релігії, віросповідань та релігійних організацій тощо.

На основі моніторингу соціологічних досліджень щодо впливу пандемії на релігійність населення На основі, можна зробити такий висновок: з одного боку, це зростання релігійності; а з іншого – навпаки, зниження рівня релігійності або його незмінюваність. В даному випадку мова йдеться про релігійну безпеку: по-перше, в контексті зміцнення віри як особистої безпеки; по-друге, в контексті ролі релігійної віри для безпеки держави та суспільства.

Органи державної влади розробили дві стратегії щодо відносин з релігійними організаціями у період коронавірусної пандемії – обмежувальну та партнерську. Якщо обмежувальна стратегія мала на меті зменшити зростання випадків COVID-19 в країні, то стратегія партнерства – надати взаємодопомогу в лікуванні інфікованих громадян України.

Партнерські взаємовідносини органів державної влади та релігійних організацій грунтуються на визнанні того, що обидва ці суспільні інститути, будучи відокремленими та незалежними один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції, діють в інтересах українського суспільства. Відтак спільною метою держави і релігійних організацій є забезпечення права людини на свободу совісті, захист та збереження життя кожної людини, незалежно від її світоглядних переконань. Для досягнення цієї мети органи державної влади та

релігійні організації повинні докладати зусилля до пошуку та встановлення балансу (узгодження, рівноваги) інтересів віруючих і невіруючих громадян під час коронавірусної пандемії; постійно проводити просвітницьку роботу щодо причин запровадження обмежувальних заходів та необхідності вакцинації; сприяти досягненню взаєморозуміння та взаємної толерантності; забезпечення міжконфесійної стабільності, запобігання виникненню та загостренню конфліктів на релігійній основі, протистоянню релігійних організацій, зокрема в питаннях розподілу сфер їх впливу на території України. Партнерські взаємовідносини, співробітництво держави і церкви (релігійних організацій) держава, церква та суспільство розглядають як дієвий засіб подолання упередженості, проявів релігійної нетолерантності, міжконфесійних незгод, недовіри між конфесіями, між державою і церквою, церквою і суспільством.

Концептуальна модель релігійної безпеки повинна характеризуватися як гнучкістю, мобільністю, адаптивністю, відкритістю, так і враховувати нормативно-правові, інституційні, ресурсні, інформаційні можливості, ментальні, ідейно-світоглядні настанови держав.

Так як коронавірусна пандемія внесла корективи у систему державно-конфесійних, міжконфесійних відносин, переформатувала релігійні практики, змістила смислові акценти релігійної безпеки, пропонуємо органам влади України:

Адміністрації Президента України:

1. За тридцять років незалежності України істотно змінилися конфігурація конфесійного середовища країни, роль і місце релігійних організацій у суспільному житті, вектори державно-конфесійних взаємин, геоцерковна ситуація у світі тощо. Вже давно назріла проблема розробки законопроєкту, яка б передбачала внесення змін у ст. 35 Конституції України, де звертається увага на те, що Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Проте коронавірусна епідемія засвідчила й актуалізувала питання ефективності партнерської моделі державно-конфесійних відносин, а не сепараційної (чинна модель).

2. Внести зміни у чинний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими передбачити можливість реалізації нових комунікативних форм між органами влади і релігійними організаціями. Також доцільно законодавчо закріпити інститут капеланства як складову Концепції релігійної безпеки.

3. Для мінімізації конфліктних ситуацій, забезпечення релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії важливо законодавчо закріпити основи віросповідальної політики, організовувати відкриті обговорення державно-конфесійних практик, здійснити перехід від поодиноких проєктів соціально-політичного партнерства до системного співробітництва;

4. Дослідження релігійної безпеки засвідчує, що відсутня цілісна і довгострокова Концепція розвитку державно-церковних та державно-конфесійних відносин, що веде до суперечностей, труднощів і конфліктів в цій царині. В її контексті звернути особливу увагу на релігійну безпеку, як складову національної безпеки України, яка б включала цілий спектр проблем, які виникли під час коронавірусної пандемії. При цьому створити робочу групу, до складу якої залучити представників профільних міністерств і відомств, експертів з неурядових аналітичних центрів, представників релігійних організацій.

Кабінету Міністрів України:

1. Безперечно, єдиний державний веб-портал відкритих даних сприяє вирішенню проблеми ефективного та оперативного обміну інформацією про коронавірусну пандемію та її наслідки, швидко реагувати на виклики, які виникають перед державою. Доступ до порталу повинні мати усі держоргани та органи місцевого самоврядування; він повинен мати відкриту можливість отримувати дані через інтерфейс прикладного програмування. Назріла потреба створення веб-порталу як своєрідного комунікативного майданчика між органами влади, релігійними інституціями, де кожний може пропонувати оптимальні шляхи вирішення в просторі релігійної безпеки чи небезпеки (круглі столи, дискусії тощо).

2. В Україні доцільно здійснити превентивну роботу з протидії поширенню дезінформації про COVID-19. В цьому контексті доцільно розробити та ухвалити Кодекс практики проти дезінформації на кшталт аналогічного кодексу Європейського Союзу. В даний Кодекс внести персональну відповідальність за поширення неправдивої інформації та її блокування.

3. Соціологічне дослідження, проведене авторами проєкту, засвідчило, що ефективне партнерство держави та релігійних організацій, може розвиватися у двох напрямках. По-перше, у гармонізації поліконфесійного суспільства (протидія релігійних організацій радикальним ідеям, адаптація переселенців, формування громадянської ідентичності та зміцнення діалогу культур). По-друге, у здійсненні релігійними організаціями благодійності, їх взаємодії з бюджетними установами (робота з переселенцями, соціально незахищеними верствами громадян, проведення освітніх, культурно-масових заходів тощо).

4. З метою підготовки цілісної Концепції релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії доцільно створити робочу групу, до складу якої залучити представників профільних міністерств і відомств (Міністерства культури України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти і науки України), фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, науковців кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, фахівців Національного фонду досліджень України, експертів з неурядових аналітичних центрів, представників релігійних організацій – членів ВРЦРО. При цьому потрібно враховувати рекомендації міжнародних інституцій щодо напрямів розвитку відносин між органами державної влади та релігійними організаціями в період коронокризи.

5. Так як в Україні є представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган (ВРЦіРО й інші), які зарекомендували себе під час коронавірусної пандемії як потужні інституції громадянського суспільства й формують та забезпечують релігійну безпеку, доцільно включення цих органів до організаційного механізму формування та реалізації державної політики у сфері релігійної безпеки.

6. Потребує нагальної розробки проблема основних механізмів та інструментальних засобів протидії екстремізму на релігійному ґрунті під час коронокризи, визначення шляхів державної політики в царині релігійної безпеки як на рівні суспільства загалом, так і на індивідуальному рівні.

7. Потрібно розробити систему заходів з релігійної безпеки для тимчасово окупованих територій України, де мають місце масові прояви дискримінації осіб за їх віросповідною належністю, перешкоджання діяльності релігійних організацій. Винести питання необхідності забезпечення релігійної свободи на тимчасово окупованих територіях на розгляд спеціальних засідань Комітету з прав людини ООН, а також на порядок денний міжнародних переговорів у відповідних форматах для напрацювання домовленостей щодо механізмів забезпечення релігійної безпеки у регіоні.

Державній службі України з етнополітики та свободи совісті:

1. Посилити комунікацію органів державної влади з конфесіями, так як вона має несистемний характер. Вектор взаємодії двох суб'єктів суспільного простору визначається здебільшого ситуативною кон'юнктурою, а не логікою розгортання нагальних проблем, зокрема, це стосується питань, пов'язаних з коронавірусною пандемією.

2. Як засвідчує законодавча практика, українські парламентарі не володіють системним уявленням про шляхи гармонізації національного законодавства з питань свободи совісті і віросповідання. Їхня законотворча робота виглядає надто ситуативною. Підготовлені документи часто не враховують усталені європейські стандарти. Потребує активізації просвітницька діяльність.

3. Розширити просвітницьку діяльність з метою пропаганди можливостей вакцинації, нових форм обрядово-культових практик в теле- та радіопередачах, наприклад, у рубриці «Година релігії». Враховуючи, що на сьогодні багато питань є дискусійними (наприклад, онлайн-Причастя) та викликають найбільш негативних коментарів, необхідно приділити особливу увагу роз'ясненню їх релігієзнавчій сутності та відповідності догматичним установкам тієї чи іншої релігійної традиції.

Тут важливо, щоб ЗМІ не репродукували пандемічну фобію, а релігійні організації, які користуються ЗМІ, не провокували її.

4. Релігійним лідерам рекомендуємо шанувати і поважати державну політику, принцип світськості, а також національну ідентичність, традиції та відповідно до них виступати з публічними промовами та проповідями, не протиставляючи різні релігійні уподобання населення державі та не сприяючи розбрату та поділу серед громадян країни. В цьому контексті висловлюємо побажання релігійним діячам та проповідникам з повагою ставитись до меж між громадським та приватним простором громадян.

Органам місцевого самоврядування:

1. Важливо доручити органам місцевого самоврядування терміново сформувати власну спеціальну оперативну групу для прискореного реагування та досягнення скоординованих та послідовних рішень із залученням органів влади, релігійних інституцій, представників охорони здоров'я, комунікації та інформація для розробки інтегрованої комунікаційної стратегії щодо криз та ризиків, пов'язаних з релігійною безпекою, з метою мінімізації будь-якої коронавірусної фобії (панічний страх перед вакцинацією, тривога, депресія тощо). Місцеві органи повинні розширювати комунікативне поле, створюючи власні бази даних та веб-сайти, які б постійно проводили моніторинг коронавірусної ситуації для різних верств населення в залежності від віку, світоглядних орієнтацій тощо.

2. Незважаючи на поширення інформації стосовно Covid-19, ЗМІ не завжди відображають реальне становище справ, а, навпаки, нагнітають ситуацію. Хотілося б, щоб на місцевому рівні була активізована пропаганда не тільки санітарно-гігієнічних заходів, але й поширювалася правдива інформація про релігійну та інформаційну гігієну як чинника забезпечення безпеки, життя та здоров'я людей.